The Hague Centre for Strategic Studies

HCSS Security

De Veiligheidsimplicaties van de Pandemie: De Impact van Covid-19 op Europese Veiligheid

Tim Sweijs, Femke Remmits, Hugo van Manen en Frank Bekkers.[1]

[1] Wij danken Kalliopi Terzidou, Juliette Schaffrath, en Rob de Wijk voor hun bijdragen.

Abstract

Covid-19 is in de eerste plaats een versneller voor bestaande veiligheidsdynamieken in en aan de randen van Europa op het gebied van democratie, goed bestuur en mensenrechten, maatschappelijke veiligheid en politieke stabiliteit, en interstatelijke competitie en geopolitieke rivaliteit.

Deze nationale en internationale veiligheidsimplicaties zijn eerder indirect dan direct van aard, maar tegelijk zeer aanzienlijk. Daarom zijn de volgende punten belangrijk:

- Nederland moet zich internationaal blijven inzetten op democratische normen, goed bestuur en de bescherming van mensenrechten. Voortdurende inzet op deze speerpunten van het Nederlands beleid is juist belangrijk wanneer deze onder druk staan.
- Het voorkomen van verdere escalatie van maatschappelijke onrust en politieke instabiliteit in en aan de randen van Europa vergen de komende jaren voortdurende inspanning op het gebied van conflictpreventie, conflictindamming en conflictstabilisatie.
- Toeleveringsketens van kritieke goederen, zoals medische producten en diensten, moeten onder de loep genomen worden teneinde kwetsbare afhankelijkheden te reduceren.
- De mondiale weerbaarheid tegen een volgende pandemie zal versterkt moeten worden. Deze weerbaarheid stoelt op voldoende reactiecapaciteit om de zorg; op R&D-capaciteit om vaccins te ontwikkelen én te produceren; en op het verbeteren van internationale *early warning* capaciteiten.

Contents

Abstract 2
Inleiding 4
Veiligheidsimplicaties van pandemieën in het verleden 5
Subconclusie 7
Veiligheidsimplicaties van de Coronacrisis: het heden 9
De rechtsorde: aantasting burgerrechten 9
Sociale veiligheid en politieke stabiliteit: sociaaleconomische rampspoed en maatschappelijke onrust 11
Intra- en interstatelijke competitie: impact op (gewapend) conflict en internationale betrekkingen 12
Subconclusie 14
Veiligheidsimplicaties van de Coronacrisis: de toekomst 15
Economische vooruitzichten: V, U of L 17
De rechtsorde: democratie, goed bestuur en mensenrechten 18
Sociale veiligheid en politieke stabiliteit: Maatschappelijke onrust en politieke instabiliteit 19
Intra- en Interstatelijke competitie: geopolitieke machtspelletjes 22
Aanbevelingen voor buitenland- en veiligheidsbeleid 25
Annex: Veiligheidsimplicaties Historische Pandemieën 30

Inleiding

Op 18 maart wees Bondkanselier Merkel in een televisierede op de uitdaging waarvoor Duitsland en de rest van Europa staan. Merkel sprak over de gevolgen van de uitbraak van Covid-19 voor de fysieke veiligheid en het feit dat het beteugelen daarvan maatregelen zonder precedent vereisten. Enkele maanden later speelde economische veiligheid een grote rol toen Merkel met de Franse president Macron een voorstel voor een Europees herstelplan lanceerde. Door het opzijzetten van de Duitse aversie tegen giften aan noodlijdende landen maakte zij wederom duidelijk dat maatregelen zonder precedent noodzakelijk waren. Merkel begreep goed dat de uitbraak van Covid-19 grote sociale en politieke gevolgen zou kunnen hebben. Dat geldt ook voor Nederland. Hier verandert een begrotingsoverschot van €14 miljard in 2019 in een verwacht begrotingstekort van €68 miljard in 2020.[1] Draconische bezuinigingen kunnen dan inderdaad ingrijpende gevolgen hebben voor de maatschappelijke stabiliteit. Inmiddels is ook de discussie gestart over andere vormen van veiligheid. Wat zijn de implicaties van de crisis voor de internationale veiligheid? Hoe zal de Coronacrisis de internationale machtsverhoudingen veranderen? Welk spoor trekt de virusuitbraak door onze bondgenootschappen?

Beantwoording van deze complexe vragen is geen sinecure. In een serie essays laten onderzoekers van Instituut Clingendael en het Haagse Centrum voor Strategische Studies (HCSS) hun licht schijnen op de consequenties van deze pandemie. Eerder aan bod kwamen de geopolitieke gevolgen van de Coronacrisis, wat dit betekent voor de Europese Unie (EU) en voor het multilaterale veiligheidsstelsel.

Dit essay gaat in op de veiligheidsimplicaties van Covid-19 voor Europa. We kijken eerst naar de gevolgen van pandemieën uit het verleden en welke lering we daaruit kunnen trekken. Dan volgt een analyse van de belangrijkste ontwikkelingen in de veiligheidsomgeving van Europa tijdens de eerste vijf maanden van de Coronacrisis. Vervolgens richten we de blik op de toekomst: welke belangrijke veiligheidsdynamieken in en aan de randen van Europa als gevolg van de Coronacrisis verwachten we de komende vijf jaar? Dat doen we aan de hand van een schematisch overzicht van de literatuur over de veiligheidsimplicaties dat verder verfijnd is in een expertsurvey onder 20 HCSS-onderzoekers. Wij sluiten af met een aantal aanbevelingen voor het Nederlands buitenland- en veiligheidsbeleid.

Veiligheidsimplicaties van pandemieën in het verleden

Direct na de uitbraak van Covid-19 op het Europees continent heerste er paniek over de potentiële omvang van de pandemie. Uit het verleden weten we dat de consequenties van epidemieën en pandemieën enorm kunnen zijn. Alleen al tussen 2011 en 2018 vonden in 172 landen bijna 1500 epidemieën plaats die vaak de ouderen en zwakkeren troffen in economisch onderontwikkelde landen.[2] Pandemieën en epidemieën die zich over continenten verspreiden, veroorzaken honderdduizenden, en soms zelfs miljoenen, zieken en doden. Ze ontwrichten fragiele samenlevingen. De economische kosten zijn hoog. De rekening van de SARS-epidemie in 2003 bedroeg ruim $40 miljard. De H1N1 (in Nederland: de 'Mexicaanse') grieppandemie in 2009 en Ebola in 2014-2016 kostten ieder tussen de $45 en $55 miljard.[3] Ernstig getroffen landen zagen hun nationaal inkomen fors terugvallen en de werkloosheid flink toenemen. Overigens verbleekt dit bij de Spaanse Griep van 1918, toen een derde van de wereldbevolking getroffen werd en 50 miljoen mensen stierven.[4]

Over de gevolgen van epidemieën en pandemieën voor de volksgezondheid en de economie is ondertussen veel bekend. We weten echter een stuk minder over de veiligheidsimplicaties, deels omdat daar minder onderzoek naar is gedaan, deels omdat de effecten indirect van aard zijn en daarom moeilijker te duiden. Op basis van wat er bekend is uit de literatuur hebben wij de belangrijkste veiligheidsgevolgen van grote epidemieën en pandemieën op een rij gezet. Tabel 1 in de Annex geeft een overzicht van de belangrijkste veiligheidsimplicaties, benoemt patronen en geeft voor elk van deze patronen voorbeelden.[5] Onze analyse van deze patronen leidt tot de volgende inzichten:

1. Pandemieën leiden tot grote **sociale, economische en politieke verandering** in korte tijd. Dit in tegenstelling tot natuurrampen zoals orkanen of overstromingen die veelal een beperkte scope en impact hebben. Dit verschil in impact is bovenal te verklaren doordat de schok van een natuurramp doorgaans enkelvoudig, van korte duur en gelokaliseerd is en die van een pandemie wijdverbreid en langduriger of terugkerend.
2. Overheden en samenlevingen zijn in de regel slecht op de uitbraak en de gevolgen van pandemieën voorbereid. Maatschappijen – regeringen én hun bevolkingen – prioriteren het *urgente* boven het *belangrijke*. Dit hangt samen met basale psychologische en sociologische mechanismen waardoor we vooral nadenken over dat wat recht voor onze ogen plaatsvindt. Ondanks het feit dat deskundigen al jaren wijzen op de risico's van pandemieën en veiligheidsorganisaties de effecten in rampenoefeningen en scenario's simuleren, is de daadwerkelijke **weerbaarheid vaak onder de maat**.[6]
3. De gevolgen van pandemieën voor de veiligheid manifesteren zich **sociaal en politiek** zowel direct als indirect:

a. Tijdens pandemieën kunnen de inperking van burgerlijke vrijheden leiden tot politieke spanningen, sociale onrust, demonstraties en opstand.
b. Pandemieën kunnen resulteren in spanningen tussen verschillende welvaartsklassen en generaties, of bevolkingsgroepen met een andere religie, etnische achtergrond of seksuele voorkeur. Het gaat daarbij om demonisering van 'de ander' en om maatschappelijke polarisatie. Spanningen kunnen oplopen wanneer voorzieningen als levensmiddelen of medische hulp schaarser worden. Dit ging historisch gezien vaak gepaard met grote geweldsexcessen.
c. Nepnieuws en desinformatie zijn niet alleen van deze tijd. Samenzweringstheorieën over de herkomst en verspreiding van virussen keren door de eeuwen heen terug. Ze ontstaan niet alleen in hoofden van angstige mensen die geconfronteerd worden met de dood, maar worden ook actief gecreëerd en verspreid door overheden.
d. Pandemieën kunnen autoritaire consolidatie in de hand helpen wanneer strenge politieke, economische en maatschappelijke maatregelen om de verspreiding van een virus in te perken na de pandemie niet worden teruggedraaid. Daarnaast kunnen spanningen tussen bevolkingsgroepen worden aangegrepen om door maatschappelijke polarisatie de eigen politieke basis te versterken.
e. Pandemieën hebben in de regel een negatief effect op voedselprijzen (stijgend) en werkgelegenheid (dalend). Dit kan resulteren in verzet tegen de politieke machthebbers en arbeidsmigratie.
f. Soms hebben pandemieën impact op bestaande economische verhoudingen. Bij grote sterfte ontstaat arbeidsschaarste en vindt er een verschuiving plaats van de macht van de bezittende klasse (kapitaal) naar de werkende klasse (arbeid). Dit kan leiden tot een herverdeling van welvaart, hetgeen ook een positieve ontwikkeling kan zijn.[7] Daarbij kunnen de voorwaarden van het sociaal contract veranderen en bestaande politieke machtsstructuren ondermijnd worden, soms gepaard met grote migratiestromen. Transitie betekent in eerste instantie vaak toename van instabiliteit.

4. Pandemieën hebben in de geschiedenis ook gevolgen gehad voor de **militaire machtsbalans** tussen staten:
   a. Pandemieën hebben gevolgen voor de militaire paraatheid. Wanneer een virus de barakken bereikt, is de kans groot dat het snel om zich heen slaat. In extreme gevallen kan de verminderde militaire paraatheid van dien aard zijn dat een land niet meer in staat is zich te verdedigen en volledig overrompeld wordt door een tegenstander.
   b. Virussen zijn in de geschiedenis als biologische wapens ingezet, tijdens pandemieën maar ook daarbuiten.

   c. Pandemieën hebben in de jaren volgend op de pandemie doorgaans een negatieve impact op defensie- en buitenlandbeleidbudgetten. Er komt immers minder belastinggeld binnen.

5. Pandemieën kunnen indirect een negatieve impact hebben op **internationale verhoudingen**:
   a. De angst en onzekerheid die het gevolg zijn van pandemieën manifesteren zich niet alleen binnen staten. Ze hebben ook weerslag op de verhoudingen tussen staten. Pandemieën leiden tot isolationistische en protectionistische tendensen. De stadspoorten, de havens en de landsgrenzen worden gesloten, vreemdelingen worden geweerd en handelsketens komen tot stilstand.
   b. Dergelijke protectionistische reactiemaatregelen culmineren in het uitsluiten van mensen en goederen uit specifieke regio's. Groeperingen met specifieke nationaliteiten worden geprofileerd.
   c. Gedurende de pandemie ontstaat er wederzijds wantrouwen en animositeit over al dan niet vermeende gebrekkige informatievoorziening en reacties van staten. Zo leidde de SARS-pandemie tot spanningen tussen de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO), Canada en China. Deze spanningen kunnen nog hoger oplopen wanneer de verantwoordelijkheid voor een pandemie in de schoenen van een land wordt geschoven. Dit zet weer een rem op tijdig en transparant rapporteren over besmetting, hetgeen ook duidelijk zichtbaar was in de reacties van China en Indonesië tijdens de SARS en de H5N1 pandemie in 2008.

Subconclusie

Uit een analyse van historische voorbeelden van epidemieën en pandemieën blijkt dat ze doorgaans, overigens met veel variatie, directe maar vooral indirecte veiligheidsimplicaties hebben op nationaal en internationaal niveau. De negatieve gezondheidseffecten en sterfte, maar ook de maatregelen van overheden, kunnen tot ernstige maatschappelijke en politieke instabiliteit leiden.

Hoe verschilt Covid-19 van eerdere pandemieën?

De ziekte zelf. Covid-19 is een nekkende ziekte, maar het is lang niet zo ongenadig als de builenpest of pokken – Covid-19 doodt +/- 0,2% van degenen die het infecteert; ter vergelijking: builenpest en pokken hadden een dodingspercentage van respectievelijk 45-60% en 20-60%. De manier waarop Covid-19 dodelijk is, is ook veel minder gruwelijk dan die ziekten. De builenpest veroorzaakte zwellingen van de lymfeklieren die zo pijnlijk waren dat sommigen zichzelf uit gebouwen wierpen wanneer zij geïnfecteerd waren. De geur van patiënten werd beschreven alsof ze van

binnen naar buiten bedorven waren, zelfs voordat ze bezweken aan de ziekte. De angst die wordt geïnspireerd door een ongeziene ziekteverwekker die: a.) een grote kans heeft om degenen die het infecteert te doden en b.) het individu berooft van zijn/haar waardigheid terwijl het onvoorstelbare – maar zeer zichtbare – pijn en lijden toebrengt, is van een andere aard dan de angst geïnspireerd door Covid-19. Hoewel het onmogelijk is om in te schatten hoe moderne samenlevingen zouden reageren op een ziekte waarvan de effecten en hevigheid in de buurt komen van die van de builenpest of pokken, is het waarschijnlijk dat *lockdown*-maatregelen veel nauwkeuriger zouden worden nageleefd.

Zichtbaarheid. De zichtbaarheid van de directe gevolgen van Covid-19 wordt verminderd door moderne gezondheidsstelsels, althans hier in het Westen. Patiënten sterven niet thuis of op straat – ze sterven in ziekenhuizen. Buiten gezondheidswerkers en familieleden om (soms op afstand via videoverbinding), zien weinigen de voortgang van de ziekte. Voorbeelden als de Madrileense ijsbaan die in Spanje gebruikt moest worden als mortuarium voor slachtoffers van Covid-19 zijn niet te vergelijken met wat er gebeurde toen de pest 90% van de bevolking van Florence doodde en er onvoldoende mensen in leven waren om lijken van de straat te verwijderen.

Globalisering en de omvang van de catastrofe. Covid-19 verspreidde zich razendsnel over de wereld – de snelheid van opkomst en de voortgang waren bijna surrealistisch van aard. Dankzij de moderne vervoersmogelijkheden, de wereldwijde verbondenheid en de omvang van de bevolking in megasteden kon het virus zich veel sneller verspreiden dan in eerdere pandemieën. Het vrijwel parallel lopen van de Covid-19 uitbraak betekent dat een groot deel van de landen er min of meer gelijktijdig op reageerden door de invoering van onder andere nationale *lockdown*-maatregelen. Dit betekent dat de daarmee gepaard gaande economische "schok" ook meer direct en wijdverbreid is.

Veiligheidsimplicaties van de Coronacrisis: het heden

De analyse van de historische impact van pandemieën, met duidelijke overeenkomsten en verschillen, helpt bij het overdenken van de veiligheidsimplicaties van Covid-19 voor Europa. De ontwrichtende werking van de pest in de veertiende eeuw, waarin volgens schattingen tussen een kwart en de helft van de Europese bevolking het leven liet,[8] had een enorm en onmiddellijk ontwrichtend effect op de sociaaleconomische verhoudingen in de maatschappij en op lokale politieke machtsstructuren. Dit effect was van een andere aard dan de Aids-pandemie die in de jaren '80 van de vorige eeuw begon. Deze sluipende uitbraak remde de economische groei van Afrikaanse landen af en leidde tot discriminatie van met name homoseksuele mannen.[9] De directe gevolgen van de huidige Coronacrisis voor de veiligheid in en aan de randen van Europa betreffen met name de rechtsorde, sociale veiligheid en politieke stabiliteit, en intra- en interstatelijke competitie.

De rechtsorde: aantasting burgerrechten

Er valt een aantal parallellen te trekken tussen pandemieën uit het verleden en de Covid-19 uitbraak in relatie tot ontwikkelingen op het gebied van autoritaire consolidatie. Hierbij moet onderscheid worden gemaakt tussen regeringen die 'functioneel' burgerrechten inperken, met een directe link naar Covid-19, en regeringen die misbruik maken van de crisis om hun macht uit te breiden – met een grijs gebied tussen deze twee uitersten. Aanvankelijk werd in West-Europa de maatschappelijke reactie op de *lockdown* gekenmerkt door begrip en burgerlijke gehoorzaamheid. Europese leiders schuwden de oorlogsretoriek niet – *'Nous sommes en guerre'* vond de Franse president Macron.[10] Een onzichtbare vijand creëerde zo eenheid in het binnenland. Burgers bleven thuis terwijl het vertrouwen in overheden toenam. Nationale cohesie en verbondenheid domineerden. Later leidden vrijheidsbeperkende maatregelen op veel plaatsen tot protesten.[11]

In de EU riepen zestien lidstaten de noodtoestand uit.[12] Ook elders kondigden overheden noodtoestanden af waarmee zij hun discretionaire bevoegdheden flink uitbreidden.[13] Burgerlijke vrijheden, zoals het recht te gaan en staan waar je wil, werden opgeschort. Vooral digitale maatregelen, zoals de ontwikkeling van smartphone-apps om individuen te volgen, werden massaal ingevoerd. Op dit moment bestaan er meer dan 25 Covid-19 tracking apps.[14] In Bulgarije en Roemenië is wetgeving ingevoerd die het mogelijk maakt om mensen die valse informatie over de epidemie verspreiden te bestraffen.[15] Hongarije perkte burgerrechten in en halveerde de subsidies voor oppositiepartijen. De noodwet die minister-president Orbán de mogelijkheid gaf om voor onbepaalde tijd zonder tussenkomst van het parlement te regeren, ging tegen alle liberale democratische principes in.[16] De regering lanceerde in totaal 104 decreten

tijdens deze periode.[17] Hongarije wordt door *Freedom House* zelfs niet meer als democratie erkend: het is het eerste EU-land dat door de organisatie als illiberale democratie (*hybrid regime*) wordt bestempeld.[18] Maar ook Polen wankelt op de rand van gebrekkige democratie en gematigd autoritarisme. Liberale democratische instanties, zoals een onafhankelijke rechterlijke macht, lagen hier al langer onder vuur, maar de pandemie en de strenge *lockdown*-maatregelen hebben geleid tot verder democratisch verval.[19] Ook in Cyprus werden in eerste instantie zeer strenge restricties ingevoerd tegen de bewegingsvrijheid van vluchtelingen en asielzoekers.[20]

Pluralisme en vrijheid van de media, door het verspreiden van onafhankelijke informatie en het beïnvloeden van maatschappelijke opinie, zijn cruciale bouwstenen van goed functionerende democratieën. Volgens een onderzoek van de *Friedrich Ebert Stiftung* staat in negen Oost- en Centraal-Europese landen de mediavrijheid onder druk als gevolg van de Covid-19 pandemie.[21] Ook verkiezingen, de alpha en omega van de democratie, staan onder druk. Volgens data van *de International Foundation for Electoral Systems* werden er in de periode maart-juni 2020 in 66 landen verkiezingen (lokaal of nationaal) uitgesteld, waarvan in 33 landen voor onbepaalde tijd.[22]

Ook aan de grenzen van Europa zijn de effecten van de Coronacrisis op de rechtsorde zichtbaar. In Egypte, Irak, Syrië en Turkije zijn meerdere critici, zorgmedewerkers, journalisten en tegenstanders van het regime opgepakt vanwege het verspreiden van misinformatie of kritiek op de overheidsaanpak van de pandemie.[23] In Saudi-Arabië en de Verenigde Arabische Emiraten wordt kritische berichtgeving over de aanpak van de overheid bestraft met forse gevangenisstraffen en boetes. Deze twee landen hebben – net als Algerije, Jordanië, Marokko, Oman en Jemen – decreten uitgevaardigd die het printen en verspreiden van nieuwskranten tijdens de pandemie verbieden.[24] In Jordanië, Marokko en Tunesië zijn veiligheidstroepen ingezet om toe te zien op naleving van de noodmaatregelen van de overheid, waaronder *lockdown*-maatregelen en avondklokken. Duizenden mensen die de regels niet volgden zijn beboet, opgepakt, of in verplichte quarantaine geplaatst.[25] [26]

Volgens *Amnesty International* heeft de Coronacrisis een nieuwe dimensie toegevoegd aan de harde hand waarmee Turkije, met censuur en willekeurige detentie en vervolging van journalisten, optreedt tegen de vrijheid van pers en meningsuiting.[27] Om de verspreiding van Covid-19 in de overvolle gevangenissen van het land tegen te gaan, liet de Turkse regering in april 2020 tienduizenden gevangenen vrij – waaronder leden van georganiseerde misdaad. Deze regeling betrof echter niet journalisten en leden van de politieke oppositie, die vastzitten op veroordelingen wegens “terrorisme” tegen de staat.[28]

Sociale veiligheid en politieke stabiliteit: sociaaleconomische rampspoed en maatschappelijke onrust

Institutioneel zwakke overheden met in de regel onvoldoende financiële reserves zijn doorgaans niet goed in staat de sociaaleconomische consequenties van een *lockdown* aan te pakken en de bevolking te voorzien van essentiële basisvoorzieningen zoals voedsel. Het Wereldvoedselprogramma (WFP) van de Verenigde Naties waarschuwt dat het aantal mensen dat in honger leeft nog voor het einde van het jaar kan groeien naar 270 miljoen, 82% meer dan vóór de uitbraak van de pandemie.[29] Latijns-Amerika is de hardst getroffen regio, met een verdrievoudiging van het aantal mensen dat voedselhulp nodig heeft. Maar ook in West- en Centraal-Afrika zijn de gevolgen aanzienlijk met een stijging van 135% van mensen dat onvoldoende toegang tot voedsel heeft.[30] In Syrië, waar 80% van de bevolking al onder de internationale armoedegrens van $1,90 per dag leeft, kan momenteel de helft van de bevolking door de Coronacrisis in combinatie met de burgeroorlog niet in haar voedselbehoefte voorzien.[31]

Ook welvarende landen zijn hard geraakt. Volgens data van de OECD, de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, is in de Verenigde Staten (VS) de werkloosheid als gevolg van de pandemie tot 14,7% gestegen.[32] In het Caribisch deel van het Koninkrijk is de impact van Covid-19 nog harder te merken dan in Nederland. De protesten op Curaçao zijn het resultaat van de groeiende ontevredenheid en spanningen over de toenemende werkloosheid en economische stagnatie als gevolg van de getroffen Corona-maatregelen.[33] Aan de randen van de EU zorgen de Corona-maatregelen voor extra druk op de toch al hoge werkloosheid in de landen van de Westelijke Balkan.[34]

Figuur 1. Het toch al hoge werkloosheidspercentage in veel Westelijke Balkan-landen

De economische tegenslag leidt tot wijdverspreide sociale onrust. Onder anderen in Syrië, Libanon en Irak, maar ook in Westerse landen zoals de VS en Frankrijk, is politieke onrust ontstaan of verergerd als gevolg van de economische impact van de

Corona-maatregelen.[35] Vooral in sociaal kwetsbare landen heeft de crisis brede sociale gevolgen: in ten minste 27 landen vonden er protesten of stakingen plaats tegen de *lockdown*-maatregelen.[36] Dit geldt overigens ook andersom. In landen met grote arme bevolkingsgroepen kunnen *lockdowns* vaak niet goed worden afgedwongen en volgehouden omdat de economische omstandigheden dat niet toelaten. Dit vormt voor omringende landen en, als het om hele regio's gaat, wereldwijd een gezondheidsrisico.

Intra- en interstatelijke competitie: impact op (gewapend) conflict en internationale betrekkingen

De directe impact van de Coronacrisis op de hoeveelheid (gewapende) conflicten in de wereld is vooralsnog beperkt; het aantal lopende intra- en interstatelijke confrontaties is niet teruggelopen na de uitbraak van Covid-19 pandemie. Langlopende interstatelijke rivaliteiten, onder meer tussen de VS en Iran en tussen China en India,[37] woekeren voort. Wel was er volgens het *Institute of Economics and Peace* sprake van een tijdelijke daling in de hoeveelheid gewelddadige incidenten.[38] Tegelijkertijd kreeg VN Secretaris Generaal António Guterres' oproep tot een mondiale wapenstilstand weinig navolging.[39] In de 43 landen met ten minste 50 gevallen van georganiseerd geweld gedurende de laatste 12 maanden waren er slechts 10 conflictactoren die positief reageerden op zijn oproep. In 31 landen was er juist sprake van een toename van de hoeveelheid geweld (zie Figuur 2).[40]

Figuur 2. Impact oproep wapenstilstand[41]

De Coronacrisis versnelde wellicht de terugtrekkende beweging van Saudi-Arabië uit de oorlog in Jemen. Maar dit was een beweging die al vanaf november 2019 zichtbaar was.[42] En alhoewel een gedeelte van de Iraanse strijdkrachten zich waarschijnlijk door toedoen van de Coronacrisis terugtrok uit Syrië, duidt niets erop dat Iran Syrië volledig zal verlaten.[43]

De pandemie had overigens wel gevolgen voor de specifieke verschijningsvormen en doelwitten van politiek geweld. Na de Covid-19 uitbraak steeg in de eerste maanden van 2020 het aantal confrontaties tussen niet-statelijke actoren en statelijke groeperingen met 75% (zie Figuur 3).

Figuur 3. Trends in Covid-19 gerelateerd geweld[44]

In de internationale betrekkingen leidde de uitbraak direct tot tweespalt en onrust. De Amerikaanse president Trump noemde Covid-19 het Chinese virus en lanceerde de theorie – direct door zijn eigen veiligheidsdiensten ontkracht – dat Covid-19 in een bio-lab in Wuhan was gecreëerd. In een schoolvoorbeeld van een politieke afleidingsmanoeuvre[45] verweet hij de WHO laksheid en inadequaat handelen, zette de Amerikaanse betalingen stop, en zegde het Amerikaans lidmaatschap van de organisatie op.[46]

China profiteerde van zijn rol als werkplaats van de wereld toen Europese samenlevingen, met beroepsbevolkingen die grotendeels in de tertiaire en quartaire sector werkten, niet in hun eigen noden konden voorzien. Chinese bedrijven leverden mondkapjes en andere medische goederen. De Chinese overheid buitte dit flink uit met vanuit Peking georkestreerde PR-campagnes die de positieve rol van China belichtten. Tijdens het hoogtepunt van de Covid-19-uitbraak landden op Italiaans grondgebied Chinese en Russische vliegtuigen gevuld met medici en hulpgoederen. President Xi's ambitie voor een *Health Silk Road* is zeker nog geen feit, maar de symboliek zal niemand zijn ontgaan, zeker niet aan de Italianen die zich tijdens de financiële crisis (2008-2012) en de vluchtelingencrisis (2015) door Brussel en de Noordelijke EU-lidstaten in de steek gelaten voelden. *Arrivani i nostri* ('hier komen onze vrienden') sloeg niet langer op de Amerikanen[47] en de partners uit Noord-Europa, maar op China en Rusland.

Terwijl epidemiologen, farmacologen en datawetenschappers in de zoektocht naar een vaccin mondiale samenwerkingsverbanden smeedden, versterkt de Coronacrisis de competitie tussen staten.[48] Farmaceutische bedrijven, waaronder Europese, zijn een

belangrijk doelwit van industriële spionage geworden.[49] De ontwikkeling van een vaccin is een strategisch middel dat de positie van het beschikkende land in de internationale machtsorde sterk kan beïnvloeden. Berichten over pogingen van de Amerikaanse overheid om exclusieve toegang tot een potentieel vaccin van *CureVac*, een Duits biotech bedrijf, te kopen zorgen voor verontwaardiging in Europa.[50] In juni kocht de VS vrijwel de hele beschikbare voorraad van remdesivir, een potentieel geneesmiddel tegen Covid-19, voor de aankomende drie maanden, waardoor er niets overblijft voor Europa en de rest van de wereld.[51] Van de tien vaccinontwikkelaars die het verst gevorderd zijn, zijn er vijf Chinese instituten, één gezamenlijk Chinees, Duits en Amerikaans bedrijf, en vier instituten uit de VS en VK, naast een mogelijk vaccin dat recentelijk in Rusland ontwikkeld is.[52]

Subconclusie

Op korte termijn heeft de Covid-19 pandemie directe en indirecte effecten op het functioneren van de rechtsstaat, op de sociale veiligheid en politieke stabiliteit, en op de intra- en interstatelijke competitie, met gevolgen voor de veiligheid op het individu, de maatschappij, de staat en het internationaal systeem. De Coronacrisis fungeert als versneller in het blootleggen en activeren van bestaande sociaaleconomische en politieke scheidslijnen die leiden tot brede maatschappelijke protesten. Daarnaast resulteert de Coronacrisis in het ondermijnen van democratische normen en procedures en de consolidatie van de macht van autoritaire regimes en illiberale democratieën. Op internationaal niveau leidt de uitbraak van de Covid-19 pandemie niet tot een echte vermindering van het aantal (gewapende) conflicten, maar eerder tot een intensivering van interstatelijke competitie en geopolitieke rivaliteit in de race om de ontwikkeling van een vaccin tegen het virus.

Veiligheidsimplicaties van de Coronacrisis: de toekomst

De relatieve impact van de Covid-19 pandemie ten opzichte van eerdere pandemieën is relevant bij inschatting van de toekomstige veiligheidsimplicaties van de Coronacrisis. De menselijke en maatschappelijke gevolgen van het Covid-19 virus, evenals de moderne samenleving waarin de pandemie zich voltrekt, verschillen zo van eerdere epidemieën en pandemieën dat ook de veiligheidsimplicaties een duidelijk andere impact en bereik hebben. Het op zich schrikbarende aantal van ruim 800,000 doden in mid Augustus 2020, is in relatieve termen, gemeten als percentage van de huidige wereldbevolking van 7,8 miljard slechts 0,0001%. In relatieve termen is dit aanzienlijk lager dan diverse eerdere pandemieën zoals de builenpest.

Om beter inzicht te krijgen in de veiligheidsimplicaties op een termijn van ca. vijf jaar hebben wij een uitgebreide evaluatie gemaakt van analyses die er de laatste maanden verschenen zijn in de nationale en internationale veiligheidsliteratuur. De onderwerpen en de oorzaak-gevolgrelaties die daarin zijn geïdentificeerd hebben wij in een schematisch overzicht geplaatst (zie Figuur 4) dat verder is aangevuld en aangescherpt in een expertsurvey onder 20 HCSS onderzoekers met specifieke aandacht voor de situatie in en aan de randen van Europa.

Figuur 4. De toekomstige veiligheidsimplicaties van Covid-19: het expert discourse

Het schema kent vijf clusters:

1. Allereerst de uitbraak van het virus en de overheidsrespons, inclusief de *lockdown*.
2. Dan de geprognosticeerde economische contractie. Tezamen leiden die tot veiligheidsimplicaties die zijn geclusterd in volgende drie grote thema's:
3. Democratie, goed bestuur en mensenrechten;
4. Maatschappelijke onrust en politieke instabiliteit; en
5. Interstatelijke competitie.

Het eerste cluster is in de kenschets van de huidige situatie hierboven al beschreven. Hieronder behandelen we eerst kort het tweede cluster, waarna we ons concentreren op de laatste drie clusters: welke mogelijke veiligheidsimplicaties zal de Coronacrisis hebben voor de veiligheid van Europa in het licht van historische patronen, de crisisdynamiek en de economische gevolgen?

Economische vooruitzichten: V, U of L

De economische impact van de Coronacrisis hangt uiteraard af van het verdere verloop van de pandemie. Het aantal wereldwijde slachtoffers en de duur van de mitigatiemaatregelen met hun negatieve economische impact is vooralsnog onzeker.[53] De Wereldhandelsorganisatie WTO schetst daarom drie scenario's. In het optimistische scenario worden er vanaf heden geen krachtige maatregelen meer ingevoerd en zal er een V-vormig economisch herstel plaatsvinden. In het minder optimistische scenario duren de maatregelen langer, ten minste tot oktober, en krijgt het economisch herstel een U-vorm. In een pessimistisch scenario zullen de maatregelen gedurende het hele jaar 2020 van kracht blijven, waarna er slechts minimaal economisch herstel zal zijn in 2021 volgens een L-vormige trend.[54]

Wereldwijd zal als direct gevolg van de Covid-19 pandemie een forse daling plaatsvinden van de handel en van de vraag en het aanbod in de sterk door de Corona-maatregelen getroffen maakindustrie en transport-, diensten- en toerismesectoren, alsmede een algemene vermindering van de arbeidsvraag.[55] De VS, China, Japan, Duitsland, het VK, Frankrijk en Italië zijn samen verantwoordelijk voor 60% van de mondiale vraag en aanbod en behoren tevens tot de top-10 hardst geraakte landen.[56] Door de werking van internationale bevoorradingsketens beïnvloeden schokken in de mondiale vraag en aanbod ook sterk de vraag en aanbod in de opkomende economieën.[57] De impact van de crisis op nationale inkomens zal volgens schattingen van de OECD sterk verschillen tussen landen.

De sociaaleconomische impact op minder welvarende landen buiten de OECD zal minstens even groot zijn. De Wereldbank schat dat in 2020 de economieën van landen in Zuid-Amerika en het Caraïbische gebied met 10%, het Midden-Oosten en Noord-

Afrika met 5%, en de Sub-Sahara regio's met 5% zullen krimpen.[58] De geschatte duur van de economische impact is daar ook langer.[59] De teruglopende economische activiteit zal 420 miljoen mensen in ontwikkelingslanden in armoede storten.[60] De Internationale Arbeidsorganisatie ILO schat dat Afrika alleen al in het tweede kwartaal van dit jaar 13 miljoen banen verloor in de formele sector, terwijl een groot gedeelte van de beroepsbevolking in de informele sector werkt. Voor Azië en de Stille Oceaan is dat zelfs 80 miljoen banen, waarvan wordt verwacht dat een groot percentage niet op korte termijn terugkomt.[61]

De rechtsorde: democratie, goed bestuur en mensenrechten

Volgend op de uitbraak van Covid-19 riepen veel leiders noodverordeningen in die paal en perk stelden aan de vrijheid van meningsuiting en het recht op samenkomst, verplaatsingen en de privacy.[62] Hoe zal zich dit verder ontwikkelen? Covid-19 raakt de wereld op een moment dat politieke rechten en burgerlijke vrijheden al onder druk staan. De crisis leidt tot een verdere verschraling van democratische normen in onder meer India, Israël, Polen en de VS.[63] Hoe langer de crisis duurt en hoe omvangrijker die is, des te waarschijnlijker is het dat tijdelijke discretionaire bevoegdheden permanent worden. De impact van de Coronacrisis op de democratie als instituut wordt daarnaast bepaald door de mate waarin democratieën wereldwijd er in slagen de economische en sociale impact te beperken. Effectief optreden van democratische overheden in de crisis zal nodig zijn om de huidige erosie van de democratie, de 'democratische deconsolidatie', tegen te gaan en te herstellen.[64] Een gegeven is dat echter niet.

Volgens een studie van *Carnegie Europe* toont nieuwe data aan dat de democratische deconsolidatie in (West-)Europa minder erg lijkt te zijn dan eerst werd gevreesd. In veel West-Europese landen zijn door verbeterende gezondheidscijfers en maatschappelijke druk de meest ingrijpende coronamaatregelen weer ingetrokken.[65] De *Pandemic Democratic Violations Index Europe* van deze studie geeft aan dat de noodtoestand en daaruit voortvloeiende maatregelen tegen Covid-19 in de meeste landen niet in strijd waren met de liberale democratische normen en principes. In Oost- en Centraal-Europa is de dreiging van democratische deconsolidatie echter wel zichtbaar. Bulgarije, Hongarije en Polen, waar zich meerdere gevallen van schendingen van liberale principes en mensenrechten hebben voorgedaan, scoren zeer hoog in de Index. Hoewel het verval van het democratisch systeem hier al in gang was gezet vóór de uitbraak van de pandemie, hebben leiders in deze landen de uitgeroepen noodtoestand aangegrepen om hun macht te vergroten. Verwacht wordt dat met name in landen als Polen en Hongarije deze antidemocratische trend verder door zal zetten na de Coronacrisis. Daarnaast zijn er ook lichte antidemocratische trends zichtbaar in landen waar voor de Coronacrisis nog geen sprake was van democratische deconsolidatie.
Aan de randen van Europa, met name in Egypte, Jordanië, Marokko, Tunesië en Turkije, hebben mitigerende maatregelen om de verspreiding van het virus tegen te gaan

democratische normen en processen aangetast en bijgedragen tot een meer autoritaire vorm van politiek. Het doorzetten of uitbreiden van dergelijke maatregelen die burgerlijke rechten en vrijheden van burgers inperken ná de Coronacrisis zou kunnen resulteren in een trend van autoritaire consolidatie in landen zoals Egypte, Tunesië en Turkije.[66] De autocratische richting van de Turkse regering is al enige tijd zichtbaar; zo hervormde in 2018 het Turkse regime na een referendum van een parlementair in een presidentieel systeem. Maar de Covid-19 pandemie, door verscherpte censuur, *lockdown*-maatregelen en het gebruik van de Coronacrisis als excuusmiddel voor economische stagnatie, heeft Erdoğan nog meer ruimte gegeven om zijn macht te versterken.[67] Het versterken van Erdoğans macht in Turkije zal directe gevolgen hebben voor de militaire en politieke aanwezigheid en invloed van Turkije in het Midden-Oosten. De versnelde terugtrekking van Amerikaanse troepen uit de regio na de uitbraak van Covid-19 creëert meer ruimte voor Turkije om steun aan vriendelijke milities in het gebied te vergroten.[68] Dit brengt mogelijke gevolgen met zich mee voor de loop van burgeroorlogen in Syrië en Libië, waarin Turkije via proxy-actoren betrokken is.[69]

Economische krimp kan er echter óók toe leiden dat voor Turkije – evenals verschillende landen in het Midden-Oosten waar de Covid-19 pandemie de politieke elite de mogelijkheid heeft gegeven om hun binnenlandse politieke macht te vergroten – het belang van goede handelsbetrekkingen met Europa toeneemt. In dit geval zou de Covid-19 pandemie de weg voor politieke dialoog kunnen heropenen waarin Europa democratisch bestuur en mensenrechten aanmoedigt in ruil voor economische overeenkomsten.[70] Ook in landen als Marokko en Jordanië zou de Coronacrisis indirect nieuwe kansen kunnen creëren wanneer de huidige sociaaleconomische situatie aanleiding is tot herbezinning op economisch en maatschappelijk beleid. Met het oog op de impact van de Covid-19 pandemie op de sociaaleconomische omstandigheden in deze landen zijn economische hervorming en ontwikkelingsplannen niet geheel ondenkbaar.[71]

Zo heeft de Coronacrisis negatieve gevolgen voor democratische normen en principes in de vorm van een democratische deconsolidatie. Anderzijds ontstaan er ook kansen wanneer via nauwere economische betrekkingen en nieuwe overeenkomsten om de economische krimp als gevolg van de Coronacrisis terug te dringen de politieke dialoog kan worden ge/heropend.

Sociale veiligheid en politieke stabiliteit: Maatschappelijke onrust en politieke instabiliteit

Tegen de achtergrond van druk op goed bestuur, democratie en mensenrechten, en scherpe economische teruggang, vormt de Coronacrisis een belangrijke katalysator voor maatschappelijke polarisatie. Uit eerdere crises weten wij dat als de geest eenmaal

uit de fles is, deze niet eenvoudig terug kan worden gestopt. De crisis zal leiden tot verdere sociale en politieke onrust en maatschappelijke polarisatie. In verschillende Europese landen, waaronder Duitsland, Frankrijk en Polen, hebben al massale en soms escalerende protesten tegen de coronamaatregelen plaatsgevonden. In Servië bestormde een groot aantal demonstranten zelfs het parlementsgebouw.

De opkomst van het populisme, die ook voor de Coronacrisis al zichtbaar was, is een nog belangrijkere trend in het instabiele politieke klimaat in Oost- en Centraal-Europa tijdens en na de Coronacrisis. Het initiële uitblijven van medische steun vanuit de EU aan de Balkan-landen in de eerste weken van de Covid-19 uitbraak heeft de EU daar sterk in diskrediet gebracht.[72] De economische recessie als gevolg van de Corona-maatregelen zal sociale ongelijkheden vergroten en zo waarschijnlijk steun voor illiberale politici in de hand werken. Het hernieuwd oplaaien van infecties zal het maatschappelijk vertrouwen in de legitimiteit van liberale overheden verder kunnen schaden.[73] Volgens recente peilingen steunt slechts 35% van de bevolking in Bulgarije het liberale democratische systeem.[74] Een verminderd vertrouwen in liberale instituties en de opkomst van het populisme leiden tot verdere uitbreiding van antidemocratische trends in een reeds kritieke economische en politieke periode. In landen waar populistische partijen aan macht en invloed winnen, zoals Servië en Hongarije, zijn er meerdere pogingen geweest om democratische instituties af te breken.[75]

Instabiliteit als gevolg van de Covid-19 pandemie kan zich op verschillende manieren manifesteren. In kwetsbare landen aan de grenzen van Europa, zoals Irak en Syrië, waren al vóór de Covid-19 uitbraak sterke drijfveren voor maatschappelijke en politieke onrust aanwezig – stijgende voedselprijzen, hoge werkloosheid en economische ongelijkheid en stagnatie. Hier zal de negatieve impact op de stabiliteit nog groter zijn. Nu de *lockdown*-maatregelen langzaam worden versoepeld keert het momentum terug van de protestbewegingen tegen de economische situatie en de (vermeende) incompetentie of onwil van de politieke elite om de omstandigheden te verbeteren.[76] In Irak en Libanon (na de grote explosie en het terugtreden van de regering) verergert de politieke onrust en in Syrië reciteren de demonstranten weer openlijk dezelfde slogans uit 2011 die de val van het regime van Assad eisten.[77] In het zuiden van Syrië wordt de opstand tegen het regime nog altijd ondergronds doorgezet.[78] De oplopende sociale en politieke instabiliteit in deze landen kan verdere regionale en internationale veiligheidsimplicaties tot gevolg hebben. In beide landen is een hergroepering van jihadistische extremisten van Islamitische Staat waargenomen en recentelijk zijn er meer gerichte aanvallen geweest op Iraakse en Syrische veiligheidstroepen.[79]

Daarnaast kan de Coronacrisis bestaande conflicten in fragiele staten waar de regering van het land haar inspanningen moet richten op de bestrijding van de Covid-19 pandemie verder aanwakkeren.[80] Vóór de uitbraak van de pandemie werd voorspeld dat het aantal conflicten in 2020 wereldwijd gelijk zou blijven of zelfs zou dalen. Op basis

van een statistische simulatie met indicatoren voor politieke, economische en sociale ontwikkeling projecteren Collin Meisel en Jonathan D. Moyer in *Foreign Policy* dat dertien extra landen ook kwetsbaar zijn voor de uitbraak van conflict – een stijging van 56% ten opzichte van voorspellingen vóór de wereldwijde pandemie. Het gaat hier om landen in de ring van instabiliteit rond Europa en daarbuiten, met name in Oost-, Noord- en West-Afrika, Midden-Amerika en de Midden Oosten en Noord Afrika-regio (zie Figuur 5).[81]

Figuur 5. Het toegenomen risico op interne conflicten als gevolg van Covid-19

De Coronacrisis tast de absorptiecapaciteit van kwetsbare landen verder aan om internationale steun te kunnen verwerken en implementeren. Door een mogelijke afname van de internationale steun voor VN-vredesoperaties kunnen door conflict getroffen landen, zoals Afghanistan, Algerije, Irak, Jemen, Libië, Mali, Nigeria, Syrië en Zuid-Soedan, verder destabiliseren.[82] Het is niet ondenkbaar dat deze intra-statelijke conflicten resulteren in internationale *spill over*-effecten en regionale instabiliteit, gelet op het de laatste jaren veelvuldig voorkomende verschijnsel van conflictbesmetting in de bredere ring van instabiliteit rond Europa.[83] De studie van Moyer en Kaplan waarschuwt voor het vergrootte risico op export van conflict vanuit Mali en Nigeria naar Sahel-landen zoals Ivoorkust, Senegal en Sierre Leone.[84] In de kwetsbare Sahel-regio zorgt de uitbraak van de pandemie daarnaast voor een opkomende humanitaire crisis. Met bijna een miljoen vluchtelingen en asielzoekers en bijna dubbel zoveel intern ontheemde personen zal de Coronacrisis nog ver(der)gaande sociaaleconomische en veiligheidsimplicaties hebben.[85] Een hernieuwde aanwas van de vluchtelingenstromen binnen de regio maar ook richting (een onvoorbereid) Europa is denkbaar.[86]

De Covid-19 pandemie kan dus zorgen voor meer politieke instabiliteit in en aan de randen van Europa: door het aantasten van de legitimiteit van het liberale democratische systeem, het toenemen van interne maatschappelijke en politieke instabiliteit in fragiele staten, en het aanwakkeren van migratie- en vluchtelingenstromen. Deze ontwikkelingen kunnen zorgen voor oplopende maatschappelijke polarisatie, verminderd vertrouwen in en functioneren van

democratische instituties binnen de grenzen van Europa – met implicaties voor de nationale veiligheid.

Intra- en Interstatelijke competitie: geopolitieke machtspelletjes

Tot slot is de Coronacrisis verdere olie op het vuur van interstatelijke competitie. De 'eigen volk eerst'-mentaliteit in de VS zet verdere druk op het multilateraal bestel en de instituties die daar deel van uitmaken. Terugtrekking uit de WHO is een teken aan de wand, evenals de beschuldigingen aan het adres van China dat Covid-19 werd geproduceerd in een biolab in Wuhan. Zo vindt economische, militaire en politieke competitie, die wij eerder uitgebreid in de Strategische Monitor beschreven, nu haar weg binnen een vierde domein: de volksgezondheid.[87] Op de korte termijn is er sprake van tweespalt over de verantwoordelijkheid voor de crisis en toegang tot een mogelijk vaccin. Op de middellange termijn kan het verder isolationistische en protectionistische trends versterken, zeker nu de competitie tussen landen toeneemt in het licht van zorgen over de toevoer van strategische materialen. Tegelijkertijd kunnen we een blijvende en waarschijnlijk stijgende confrontatie in de grijze zone verwachten, waarin staten steeds meer gebruik zullen maken van reguliere en irreguliere instrumenten van staatsinvloed om hun politieke, economische en ideologische doelen te bereiken. In tijden van verscherpte interstatelijke competitie zullen juist hybride dreigingen aanzwellen. De volksgezondheidscrisis kan het vertrouwen van burgers in haar overheden aantasten en het wantrouwen tussen staten versterken. Daarnaast creëert de recente toename van binnenlandse maatschappelijke en politieke onrust en diverse protestbewegingen bruikbare mogelijkheden voor het inzetten van irreguliere instrumenten binnen de nationale grenzen van andere staten.

De EU heeft sinds 4 mei bijna €16 miljard aan financiering bijeengebracht voor de ontwikkeling en het waarborgen van wereldwijd gelijke toegang tot Covid-19 vaccins, testmateriaal en behandelingen.[88] De VS, normaal gesproken de grootste financier van wereldwijde gezondheidsinitiatieven, was niet bij de top op 4 mei aanwezig, maar heeft een aantal weken later alsnog $545 miljoen toegezegd voor de wereldwijde aanpak van de Coronacrisis.[89] In de *Inclusive Vaccine Alliance* opgezet door Frankrijk, Duitsland, Italië en Nederland bundelen Europese landen hun middelen en inspanningen voor het ontwikkelen en verspreiden van een Covid-19 vaccin.[90] De winnaar van de wereldwijde vaccin-race zal bepalen hoe de verspreiding van het vaccin wereldwijd wordt beheerd en gereguleerd. De geopolitieke dynamiek tussen China en de VS is daarbij belangrijk, maar ook Rusland en Europa – als collectief en via haar individuele staten – blijven in deze strijd een prominente rol spelen.[91] Staten kunnen eventueel een monopolie op een vaccin inzetten als economisch of politiek machtsmiddel. Het kan ook leiden tot gevaar voor de volksgezondheid als een vaccin onvoldoende getest is. Zo wordt Rusland er al van beticht veiligheidsnormen en -procedures aan de laars te lappen tijdens de inspanning om als eerste land een vaccin te ontwikkelen en op grote schaal te produceren.[92]

Aan de randen van Europa heeft de traag op gang komende medische hulp van de EU aan Italië en de Balkan-landen de weg vrij gemaakt voor Rusland en China om de rol van weldoener op zich te nemen.[93] In de economisch en politiek instabiele Oost-Europese en Balkan-landen waar autoritaire leiders meer macht naar zich toe trekken tijdens de Coronacrisis, zien Moskou en Peking gunstige mogelijkheden om hun geopolitieke invloed te vergroten.[94] Rusland richt zich bovenal op het ondermijnen van de relaties van de NAVO en de EU met de Westelijke Balkan-landen door het creëren van politieke polarisatie in en tussen landen – in en tussen de Balkan-landen maar ook in landen zoals Duitsland en het VK.[95] In veel Westelijke Balkan-landen vinden tijdens de huidige kritieke periode, waarin economische stagnatie als gevolg van de gezondheidscrisis samenkomt met politieke onrust, landelijke verkiezingen plaats. De traditionele Russische strategie van desinformatie en het verspreiden van anti-EU retoriek richt zich op de rechts-nationalistische partijen in landen waar al jaren een trend van democratische achteruitgang en een groeiende populariteit voor extreemrechts en autoritarisme aan de gang is.[96] In Servië heeft bij de recente verkiezingen de pro-Russische Servische Progressieve Partij (SNS) van President Aleksandar Vučić 230 van de 250 zetels gewonnen. Het nieuwe bereik van deze politieke macht kan belangrijke gevolgen hebben voor het binnenlandse bestuur in Servië, waar de president steeds meer macht naar zich toe trekt, en ook voor de verhouding tussen Servië en Kosovo.[97]

Daarnaast creëert China door een enorme toename van leningen en investeringen in de Westelijke Balkan-landen langdurige politieke afhankelijkheid in de regio.[98] Door zichzelf als een neutrale buitenstaande macht te positioneren en landen in de regio kapitaalinvesteringen te bieden, is de indirecte politieke macht van China misschien zelfs effectiever dan die van Rusland en Turkije in de regio – die bovenal gebaseerd is op etnische, religieuze en culturele banden en retoriek.[99] De economische krimp creëert voor China een gunstig klimaat in Centraal- en Oost-Europa.[100] Bovenal onderscheidt China zich van de geopolitieke machtsspelletjes van Rusland door een bredere strategie.[101] Gedurende de ontwikkeling van de Coronacrisis heeft China geprobeerd om door de zending van medische hulp de kritiek over de verantwoordelijkheid van de spreiding van de pandemie af te leiden. Het probeerde zich te positioneren als wereldwijde weldoener om zo aan internationaal profiel en leiderschap te winnen ten opzichte van de VS.[102] Met dezelfde ambitie lijkt de Chinese regering zich in te spannen om als eerste land een vaccin voor het virus te ontwikkelen.[103] Daarnaast houdt Peking zich actief bezig met een desinformatie- en intimidatiecampagne om kritiek op China rond de verantwoordelijkheid en aanpak van de pandemie te censureren.[104] Tegelijkertijd tracht Peking het Westerse democratische systeem in diskrediet te brengen waarbij het nadruk legt op al dan niet vermeende incompetentie van de VS en de Europese staten om de pandemie onder controle te krijgen.[105]

Volgens Judy Dempsey van *Carnegie Europe* gaat de strijd tussen China en de VS allang niet meer om economische machtsposities maar om de invloed en dominantie van ieders politieke systeem in de wereld na de Coronacrisis. Collin Meisel en Jonathan D. Moyer hebben gekeken naar de impact van Covid-19 op de verdeling van macht in het internationale systeem. De analyse van zes simulaties van wereldwijde scenario's op basis van groeiprognoses van het International Monetair Fonds (IMF) en verschillende sterftevoorspellingen brengt hen tot de conclusie dat de Coronacrisis de kloof tussen de relatieve macht van de VS en China sneller zal dichten (zie Figuur 6).[106]

Figuur 6. Voorspelde trends in de relatieve wereldmacht van de US en China

De expansie van de macht en invloed van China is al zichtbaar in landen van het Midden-Oosten. Steeds meer economieën verschuiven hun banden van de VS richting China, met langetermijngevolgen voor de economische en politieke dynamiek in de regio.[107] De economische krimp als gevolg van de wereldwijde Covid-19 pandemie kan deze verschuiving doen versnellen. Landen als Irak, Libanon, Oman, Saudi-Arabië en de Verenigde Arabische Emiraten worden economisch hard geraakt door de sterke daling in olieprijzen als gevolg van de Coronacrisis.[108] Deze ontwikkelingen, samen met het Amerikaanse beleid dat gericht is op terugtrekking uit de regio, creëren een gunstig klimaat voor de financieringsmodellen van China. Volgens een studie van het *Middle East Institute* is China nu al de grootste investeerder in het Midden-Oosten met een snel groeiende aanwezigheid van Chinese bedrijven, met name technologiebedrijven.[109]

De geopolitieke strijd tussen China en de VS heeft ook gevolgen Europa. De EU moet zich herbezinnen op de positie van Europa in het mondiale economische en politieke speelveld. De gedwongen verduidelijking en versterking van de eigen belangen in de internationale arena kan nieuwe kansen creëren voor de Europese gemeenschap. De vraag is dus niet of en voor wie Europa in de strijd tussen de VS en China moet kiezen, maar hoe Europa zélf omgaat met de wereldorde na Corona en zich positioneert en verdedigt tegen grote externe geopolitieke invloeden.[110]

Aanbevelingen voor buitenland- en veiligheidsbeleid

Covid-19 is in de eerste plaats een versneller voor bestaande veiligheidsdynamieken. In de notitie over Corona en geopolitiek is reeds aangegeven dat de crisis al langer zichtbare trends versterkt.[111] Zo versnelt de crisis het relatieve machtsverval van de VS, de opkomst van China en de toename van de assertiviteit van Rusland. Daarbij toont deze analyse aan dat de nationale en internationale veiligheidsimplicaties eerder indirect dan direct van aard zijn, maar tegelijk zeer aanzienlijk. Hieruit vloeien een drietal belangrijke aanbevelingen voort voor het Nederlandse buitenland- en veiligheidsbeleid.

Ten eerste zullen democratie, goed bestuur en de bescherming van mensenrechten de komende jaren verder onder druk komen te staan. Daarom is het belangrijk in te blijven zetten op deze speerpunten van het Nederlands beleid en verankering in Europees beleid en samenwerking met gelijkgestemde landen buiten Europa als hefboom te gebruiken. Specifieke inspanningen ter bevordering van de burgerlijke vrijheden, zowel in zogenaamde geconsolideerde democratieën in Europa als ook in illiberale democratieën binnen en buiten Europa, zijn juist belangrijk wanneer deze wankel zijn. De bescherming van mensenrechten, waaronder vrijheid van meningsuiting, internetvrijheid en onafhankelijke journalistiek, ligt ten grondslag aan goed functionerende democratieën. Juist deze vrijheden worden ernstig bedreigd aan de randen van Europa. Het intensiveren van bilaterale strategische partnerschappen met en steun aan organisaties zoals *Free Press Unlimited*, *RNW Media*, *Article19* en *International Freedom of Expression Exchange*, en in multilateraal verband met de VN-organisatie voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur (UNESCO) en de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE), zijn daarin belangrijke instrumenten.

Ook andere prioriteiten van het geactualiseerde Nederlands buitenlandse mensenrechtenbeleid – goed bestuur, onafhankelijke rechtsspraak, vrijheid van vervolging om religie en levensovertuiging, gelijke rechten voor vrouwen – zullen aan de randen van Europa onder druk blijven staan. In het geval van escalerende maatschappelijke en politieke onrust en opkomende interne conflicten worden juist deze vrijheden doorgaans als eerste geschonden. Deze thema's vergen een onverminderd actieve Nederlandse inzet via multilaterale fora – waaronder de EU, de VN-Mensenrechtenraad en de Derde Commissie van de Algemene Vergadering van de VN – en als donor van het *Office of the High Commissioner of Human Rights* (OHCHR).

Ten tweede is hernieuwde politieke instabiliteit wereldwijd waarschijnlijk. Leon Trotsky schreef ooit: *you may not be interested in war, but war is interested in you*. Met name een verslechtering van de politieke stabiliteit in Centraal- en Oost-Europa en in de landen in de ring van instabiliteit rondom Europa kunnen directe gevolgen hebben

voor de Nederlandse nationale veiligheid. Tegelijkertijd is de NAVO verzwakt en is de EU vooralsnog niet in staat om een belangrijk deel van de NAVO-taken op zich te nemen. Dat heeft consequenties voor Nederlandse inspanningen op het gebied van conflictpreventie zodat conflicten niet escaleren, op het gebied van conflictstabilisatie om geweld in bestaande conflicten onder controle te krijgen, en op het gebied van conflictindamming om ervoor te zorgen dat deze conflicten niet verder verspreiden.

Voor Buitenlandse Zaken en Defensie vereist dit meer inzicht in kwetsbare landen en de gevolgen voor Nederland en in de activiteiten die kunnen bijdragen aan het voorkomen van verdere escalatie van de maatschappelijke en politieke onrust in landen waaronder Curaçao, Hongarije, Polen, Wit Rusland en Servië – met mogelijke *spill over*-effecten naar Kosovo – en het uitbreken of verder intensiveren van potentiële interne conflicten aan de randen van Europa in Algerije, Irak, Libië, Mali en Syrië en Oekraïne. Eveneens voor BZ en Defensie, maar ook voor het ministerie van Veiligheid en Justitie, betekent het dat de opgedane ervaringen, expertise en capaciteiten op het gebied van stabilisatie van blijvend belang zijn. Ook in een tijd van herbewapening en militaire competitie tussen grote mogendheden blijft er behoefte bestaan aan preventie- en stabilisatie-inspanningen. Dit vergt een adequaat nationaal defensiebudget, in lijn met de bondgenootschappelijke normen en verplichtingen.

Ten derde benadrukt de dynamiek van de Coronacrisis en haar langetermijneffecten het belang van een voortdurende ijking van de positionering van Nederland als kleine tot middelgrote mogendheid. Het Nederlandse buitenlandbeleid is sinds de Tweede Wereldoorlog gericht geweest op een versterking en behoud van de internationale orde. Multilateralisme blijft een belangrijke pijler voor ons land, maar staat sterk onder druk en behoeft aanvullende arrangementen. De verandering van de wereldorde die wordt versneld door de Coronacrisis dwingt tot het inzetten op meerdere vormen van samenwerking in wisselende constellaties om onze waarden en belangen te kunnen beschermen. Dit vereist investeringen in de Trans-Atlantische relatie. Tegelijk moet Nederland werken aan de versterking van de strategische autonomie in Europees verband, militair, economisch maar ook ideologisch, zonder te veronachtzamen dat de VS een elementaire handelspartner blijft en een onontbeerlijke militaire partner voor de Europese veiligheid. Ook het aanhalen van de banden, en het op concrete dossiers vormen van partnerschappen, met gelijkgezinde landen buiten Europa, zoals Australië en Japan, is onderdeel van deze brede benadering. Tenslotte zullen ook niet-statelijke actoren in de constellatie van partners moeten worden betrokken, zo mogelijk ingebed in de traditionele post-WO II fora, als ook daarbuiten. Het zal duidelijk zijn: de voortdurende ijking van de Nederlandse positionering in de internationale arena houdt op dit moment ook een duidelijke herijking in.[112]

Daarbij is het belangrijk om de bescheiden invloed die Nederland internationaal gezien heeft te reserveren voor die zaken waar wij de meeste impact kunnen hebben. In het

licht van de te verwachten consequenties van de pandemie benoemen wij de volgende aandachtspunten:

- Nederland moet zich blijven inzetten voor internationale normen en regels in het kader van vreedzame conflictbeslechting, van handel en technologiestandaarden én van competitie in de grijze zone. Staten gebruiken of misbruiken de crisis om hun politieke doelen te bereiken; het is waarschijnlijk dat dit alleen maar zal toenemen. Statelijke competitie en conflict, net als elke andere vorm van sociale interactie, is onderhevig aan regels en normen: dat wat afkeurenswaardig is maar aanvaardbaar, maar ook dat wat onaanvaardbaar is.[2] Internationale normen en regels kunnen een belangrijke factor zijn in het beïnvloeden van onaanvaardbaar gedrag, maar alleen wanneer deze juridische en ideologische elementen kracht bijgezet kunnen worden door politieke, economische en waar nodig militaire instrumenten.[113]

- We moeten voortgaan op de ingezette weg om een Covid-19 vaccin te ontwikkelen dat voor eenieder verkrijgbaar is. Geopolitieke overwegingen spelen hierbij een rol en komen tot uitdrukking in het voorkomen dat essentiële Europese bedrijven in Chinese of Amerikaanse handen komen. Momenteel erkennen de bepalingen van de TRIPS-overeenkomst en de DOHA Verklaring over de TRIPS-Overeenkomst en Volksgezondheid (2001) van de WTO het recht op bescherming van de volksgezondheid en toegang tot medicijnen. Daarin betreft een belangrijke clausule de status van een tijdelijke opheffing van intellectuele eigendomsrechten op medicijnen tijdens noodsituaties, zoals een volksgezondheidscrisis.[114] De EU leidde de Covid-19 resolutie van de Wereldgezondheidsvergadering die in mei werd aangenomen. Hierin werden de resoluties 270 en 274 van de Algemene Vergadering van de VN betreffende internationale solidariteit en samenwerking bij het bestrijden en ontwikkelen van een vaccin tegen Covid-19 benadrukt. Daarnaast riep de resolutie op tot een wereldwijd rechtvaardige toegang tot toekomstige Covid-19 vaccins en geneesmiddelen en een flexibelere benadering ten opzichte van het beheer van intellectuele eigendomsrechten.[115] De eerdergenoemde *Inclusive Vaccine Alliance* is een eerste stap in de gezamenlijke Europese aanpak voor het ontwikkelen en verspreiden van een Covid-19 vaccin.[116] Maar ook de veerkracht van toeleveringsketens van andere medische producten, uitrusting en diensten, zoals belangrijke medicijnen en testmaterialen – waarvan Europa nu nog sterk afhankelijk is van Indiase en Chinese bedrijven – zou hoog op de agenda moeten staan.[117] Het versterken van de Europese autonomie in de gezondheidssector vergt inspanningen op Europees niveau die als basis kunnen dienen voor internationale samenwerking, het ontwikkelen van bepaalde standaarden, en het fungeren als katalysator voor nationale inspanningen en Europese en internationale solidariteit.[118]

---

[2] Dit zal verder worden besproken in de nog te verschijnen publicatie van Louk Faesen en Tim Sweijs "The Strategic Utility of International Norms in Shaping Hybrid Threat Behavior".

- De mondiale weerbaarheid tegen een volgende pandemie moet versterkt worden. Deze weerbaarheid stoelt op voldoende reactiecapaciteit van de zorg; op R&D-capaciteit om vaccins te ontwikkelen én te produceren; en op het vermogen om pandemieën tijdig te onderkennen en daar directe maatregelen bij te ontwikkelen. Dat kan alleen in internationaal en transnationaal verband. Als Covid-19 één ding heeft aangetoond is dat het belang van versterking van de WHO, van het internationale verdrag over Internationale Gezondheidsregulaties dat een belangrijke rol vervult in *early warning* en van de internationale *early warning* capaciteiten zelf. Op dit moment vervult de WHO technische taken, waaronder het stellen van wereldwijde normen voor de volksgezondheid, het bieden van wetenschappelijke begeleiding, het samenbrengen van wereldwijde volksgezondheid en biomedische gemeenschappen, en het leiden en coördineren van de internationale aanpak van gevaarlijke uitbraken van ziekten. Zoals vastgesteld in de statuten uit 1948 beschikt het WHO Secretariaat niet over eigen inlichtingencapaciteiten. De organisatie is afhankelijk van de lidstaten wat betreft toegang tot data en financiering van de overwegend vrijwillige programma's.[119] Om te waarborgen dat de WHO een onafhankelijke organisatie blijft waaraan alle (grote) staten deelnemen, zijn serieuze diplomatieke inspanningen nodig om het optreden, de capaciteit, de verantwoording en transparantie van de organisatie te verbeteren. Er zal een evaluatie moeten komen van het handelen van het WHO Secretariaat tijdens de eerste weken na de uitbraak van Covid-19 in januari 2020. Verder zal er een basis gelegd moeten worden voor het uitvoeren van tussentijdse evaluaties van zowel het WHO Secretariaat als de WHO-lidstaten. De tussentijdse evaluatie van de WHO-aanpak tijdens de Ebolacrisis in West-Afrika kan daarbij als precedent worden gesteld.[120]

Tot slot: het is zomer 2020. Covid-19 heeft al een verslechtering van de Europese veiligheidssituatie veroorzaakt en is nog niet uitgeraasd. Maar, zo waarschuwen velen met verstand van zaken, Covid-19 is tevens een waarschuwing voor mogelijk nog gevaarlijkere pandemieën die, als we de waarschuwing niet serieus nemen, ons het komende decennium nog harder kunnen treffen.[121]

Disclaimer

Het onderzoek naar en de productie van deze notitie is uitgevoerd binnen de PROGRESS kaderovereenkomst voor onderzoek. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en meningen berust uitsluitend bij de auteurs en moet niet worden opgevat als een standpunt van de Nederlandse Ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie.

Annex: Veiligheidsimplicaties Historische Pandemieën

Security implications		Explanation	Example(s)
Internal political and socioeconomic instability	Throughout history, pandemics have shared several characteristics which help to explain their impact on internal political and socioeconomic (in)stability. The following are of particular relevance: • Pandemics inspire fear within the population. Pandemics almost universally inspire fear within the populations they affect. The progression of some of these diseases (see plague, cholera) is horrifying to witness, and deprives the victim virtually all dignity in death. The disease also affects broad swathes of the population, including individuals in the prime of their lives and the wealthy and powerful. • Information is scarce, leading to uncertainty. Information pertaining to virtually all aspects of the pandemic is scarce. There is uncertainty as to where the pandemic originated, how the disease is spreading, who is at risk, and how to avoid infection. • Access to (social) coping mechanisms suffers. Social gatherings (and the social experience more generally) are key to processing trauma. During a pandemic, the types of interactions which would otherwise help individuals to relativize and cope with the crisis become taboo. During historic pandemics, even religious institutions have needed to cease their operations. • Individuals suffer, and their welfare decreases. Even individuals which avoid infection experience a decrease in their welfare as a result of the pandemic. Businesses close or are destroyed and people lose their jobs. The distribution of resources within societies slows. • State institutions are put under significant pressure. Pandemics place significant pressure on the state. Individuals look to local authorities to curb the spread of the disease or to provide information on how best to handle it. They also expect government initiatives to produce quick results so that life can return to normal. Various factors, some of which are not under the government's control (and some of which are), make these expectations difficult – if not impossible – to meet. The combination of these factors means that pandemics – unlike natural disasters such as floods or hurricanes – have the potential to produce social, political, and economic change quickly. They upset existing structures and open the door to fundamental challenges to the existing status quo.		
	Pandemics cause various forms of political instability	Previous pandemics have contributed to the onset of protests, conflict, violence, and revolution. The political instability caused by pandemics has several explanations. Fear drives individuals and puts them on edge, making them more susceptible to anger. The underperformance of state institutions, particularly when combined with economic hardship, inspires strife. The implementation of draconian countermeasures invites pushback. Lack of access to coping mechanisms ferments frustration.	Protests against lockdown measures introduced to mitigate the impact of the Spanish Flu (influenza) of 1918-1919 in Minneapolis during winter of 1918. These nonviolent protests expressed discontent over the limitations imposing by the lockdown, which were considered unfair. There were also protests geared towards protecting public health through the introduction of even stricter measures.[122] British administrators in 1855 India used the outbreak of plague at that time as an excuse to introduce draconian measures. This resulted in a military revolt.[123] During the cholera outbreak in Britain (1831), state intervention was met with riots. People were suspicious of medics and afraid their bodies would be dissected if they died.[124] China's Zhejiang province saw rioting during SARS. Civilians stormed government offices, broke windows and office furniture, and assaulted officials in protest of government lockdown policies.[125]
	Pandemics invite inter-group animosity	The fear and uncertainty associated with pandemic events invite misinformation and inter-group animosity. Individuals quickly resort to the demonization of people which they already revile in times of crisis. Scapegoating is a common feature of any crisis, and pandemics are no exception.	The scale of the catastrophe brought on by plagues in Europe resulted in witch hunts.[126] The century between 1550-1650 was marked by extensive witch hunts as a response to the chaos caused by the Black Death. It is estimated that during this period, around 90,000 Europeans were prosecuted for witchcraft, in particular from Finland, Switzerland, Germany and Austria.[127] The Black Death of 1347-51 resulted in the initiation of pogroms against Jews, thousands of which were convicted of poisoning wells and food supplies.[128] In the 14th century, all Jewish inhabitants in Zwolle were burned and in the 17th century all Jewish citizens in Alkmaar were exiled after the outbreak of the Pest. Even in the 20th century, certain groups of the population have been stigmatized and sometimes even attacked, as was the case with people from Chinese descent in 1900 after the outbreak of the plague and in 2003 after the outbreak of the SARS epidemic.[129] During the SARS epidemic, Chinese people were widely stigmatized even within communities where there were no reported SARS cases, such as New-York's Chinatown.[130]
	Pandemics lend themselves well to the spread of	Partially related to inter-group animosity, pandemics lend themselves well to the spread of misinformation. Misinformation may relate to	Misinformation

	misinformation and disinformation	the pandemic itself (where did it originate, how can I avoid it, how serious is it), but can also relate to other subjects. Fearful populations are at increased risk of buying into misinformation. Governments which face pressure as a result of the inadequacy of their pandemic response are incentivized to spread it.	• During the West African Ebola outbreak (2013-2016), misinformation regarding the disease's mode of infection and severity was widespread. The effects of this misinformation and the nature of the misinformation itself both varied.[131] As an example, misinformation suggesting that the disease was airborne and could be transmitted by mosquito bites resulted in an uptick in unsafe burial practices – something which likely facilitated the disease's further spread.[132] • During the SARS epidemic in China (2002-2003), misinformation spread on social media that domestic pets were spreading the virus. Authorities quickly orchestrated a large-scale slaughter of said pets, thus causing a boom in the population of disease carriers such as rodents.[133] Disinformation • During the Cold War, the KGB led the successful disinformation campaign Operation INFEKTION. It launched a rumor that the HIV virus had been produced in an American biological weapons laboratory in Fort Detrick.[134] • The "Spanish Flu" (or influenza) did not originate in Spain. The United States' government, as well as many European governments, actively covered up the severity of the outbreak and encouraged media outlets to report that it had originated in Spain.[135] • In recognition of the fact that Western publics harboured great concerns over chemical and biological forms of warfare, the Soviets circulated newspaper publications – first in India and then internationally – alleging that the AIDS virus had been concocted in a US laboratory.[136]
	Pandemics facilitate authoritarian consolidation	The fear and uncertainty brought on by pandemics lends itself well to authoritarian consolidation. Leaders may enact draconian measures which, provided they don't trigger revolution, become normalized post-pandemic. Inter-group animosities provide an opportunity to galvanize a political base and to polarize a population. Violent crackdowns on vilified groups may buy political points and distract from the inadequacy of government pandemic measures.	British administrators in 1855 India used the outbreak of plague at that time as an excuse to introduce draconian measures. This resulted in a military revolt.[137] The so-called "antiplague" measures introduced in response to the Black Death (1347-51) proved themselves to be highly effective. Their effectiveness in averting widespread misery desensitized publics to their second and third-order effects. During cholera and other diseases, they justified control over the economy and the movement of people; they authorized surveillance and forcible detention; and they sanctioned the invasion of homes and the extinction of civil liberties.[138] Queen Elizabeth I battled the plague in England with a law that allowed authorities to shut the sick in their houses for six weeks. Crucially, she also made the criticizing of these and other measures illegal with the Plague Act of 1604.[139] Zimbabwe saw a marked increase in government crackdowns on dissent during the cholera epidemic that affected the country in 2008. Outside of observing the use of overwhelming force against vulnerable protesting individuals (notably pregnant women) and health workers, Amnesty International noted that armed men identifying themselves as police officers had engaged in systematic efforts to harass and intimidate the country's human rights defenders.[140]
	Pandemics have the potential of decimating the political elite, thereby facilitating upward social motility	Though the rich generally weather pandemics far better than their poor counterparts, pandemics have occasionally result in direct political change by decimating political elites.	Research has shown that, despite affecting all population segments, well-off individuals were more likely to survive plague than their poor counterparts.[141] Egypt's Mamlūk community was among the hardest hit by the Black Death in A.H. 922. The plague ravaged not only the Mamlūk population, but also reduced its access to Circassian slaves, causing their ranks to dwindle.[142] It is widely believed that Huayna Capac, the ruler of the Incas in the 1520s, died of smallpox introduced to South America by the Spanish conquistadores.[143] While the death of rulers during pandemics is rare, they have been shown to reduce inequality. The Black Plague improved living wages and reduced the value of land because, as the disease killed, labour grew increasingly scarce.[144] The bubonic plague drastically reduced European population numbers: from 94 million people in 1300 to 68 million in 1400. The authority of the Church was eroded, the value of charitable gifts declined, and currents in the arts and medicine came to an end.[145]
	Migration causes regional and domestic instability	Whether directly or indirectly, pandemics precipitate human migration. Individuals may look to flee societies which, at the onset of the pandemic, appear ill-equipped to handle its onslaughts (that is to say: individuals may migrate pre-emptively). They may also flee as a result of the social, economic, and political instability pandemics precipitate within their countries of origin – particularly when those countries harbour significant pre-existing fragilities.	Britain experienced a significant degree of internal displacement during the Black Death. Most notably, there was an exodus of individuals from large cities such as London. Many were turned away from villages out of concerns of the disease spreading, only to die of hunger or thirst in the countryside.[146] In the British town of Lambeth, effective rationing of water and grain after the outbreak of Cholera there between 1848 and 1849 led to an increase in grain prices, resulting in riots.[147] A plague outbreak in Surat, India (1995) resulted in half a million people fleeing the city. Similarly, during the 2003 SARS outbreak, approximately a million people left Beijing.[148] An estimated 38,000 Zimbabweans fled into South Africa during the 2008 cholera outbreak, which affected some 98,000 people and killed 4,276.[149]
Threats	Pandemics affect military personnel	Military personnel is just as susceptible to infection during a pandemic as civilians. Depending on the disease, a pandemic's impact	COVID-19 is an example of a disease which, though it is debilitating, is not catastrophic. Very few healthy servicemen have died to the virus, and those that fall sick retain at least some ability to work if necessary.[150]

		on military readiness can therefore range from debilitating to catastrophic.	In contrast, when the Spanish conquistadores introduced measles and smallpox to South America, the resulting diseases decimated local populations (whether military or otherwise).[151] The Antonine Plague which wracked the Roman Empire in 165AD killed as much as one third of the population in many areas and decimated the military. The losses were so great that the Roman military, which consisted of some 150,000 men, experienced manpower shortages along the German frontier. As a result, Germanic tribes were able to cross the river Rhine for the first time in over 200 years.[152] Smallpox is widely acknowledged as having played a central role in Cortés's conquest of the Aztec empire. The disease killed more of Tenochtitlan's defenders than the Spanish did (1520).[153] During the Thirty Years' War, a typhus outbreak broke out in the armies of King Gustav Adolphus of Sweden and Baron von Wallenstein. The outbreak killed some 18,000 men, causing both armies to withdraw and preventing a battle at Nuremburg.[154] Napoleon lost 90% of his troops during the invasion of Russia to typhus and exhaustion. At some point during World War I, 25% of U.S. military personnel were infected with Spanish Flu. The Spanish Flu (influenza) hospitalized 121,225 US marines and sailors in 1918 alone. At least 4,000 died and several ships had to return to port or were effectively crippled.[155] The thinning of the ranks can thus - if only for a short time - undermine military preparedness.
	Pandemics force militaries to reduce military readiness	In order to minimize the disease's spread within their ranks, military organization may enforce operational and training procedures which limit combat effectiveness.	US medics introduced several measures, including social distancing and revised (or interrupted) training in response to the 1918 influenza pandemic.[156] The domestic effects of the 1918 influenza in the US were of such magnitude that they resulted in a cancellation of the wartime draft.[157]
	Pandemics strain military resources by requiring them to provide disaster relief	During many pandemics, militaries are deployed domestically. Whether because they have to enforce curfews or because they have to provide emergency relief, military budgets are diverted away from the maintenance of their warfighting capacity during a pandemic.	In 1830's Russia, the military was forced to intervene in the Tambov and Kursk provinces to quell riots brought on by the cholera pandemic.[158] The PLA mobilized large numbers of medical personnel and troops to Beijing and other hard-hit areas in China in response to the SARS epidemic. Anti-chemical units were dispatched to decontaminate infected areas and to conduct screening programmes; more than a million militia troops carried out screening, disinfection, and security partrols; military contractors were enlisted to conduct medical research into the SARS virus and to develop protection suits and other anti-contamination equipment. Military hospitals were also used to treat SARS patients; in the pandemic's early days, these hospitals played a central role in concealing the outbreak.[159] As part of Operation Gritlock, the British, Irish, and Canadian militaries all participated in the fight against Ebola in West Africa. Military medics were sent to treat healthcare workers and offer training; soldiers were sent to provide security. In Sierra Leone, the British International Security Advisory Team (ISAT) also helped to coordinate the country's overall response to the outbreak.[160]
	Pandemics can unleash the potential of biological warfare	The debilitating effects of previous pandemics have, time and again, highlighted the geostrategic potential of unleashing a biological weapon upon one's adversaries. Many of the diseases responsible for previous pandemics (see smallpox, bubonic plague) have been explored within the context of biowarfare. The relative accessibilities of technologies such as CRISPR raises the risk of such a pathogen being developed and released into the wild significantly.	"…the Japanese in World War II, according to research conducted by the Pingfan Institute or Water Purification Unit 731, dropped ceramic bomblets containing Y. pestis-infected fleas onto several Chinese cities initiating several small out-breaks of bubonic plague (Smiley 2008). In October 1940, the city of Ningbo was attacked by bombers that dropped bubonic plague-infested fleas and grain wrapped in strips of cotton onto the city, killing over 500 and creating widespread panic (Goebel 2006; Keiichi 1995)."[161] During the Cold War, both the Americans and the Soviets funded biological weapons research. In one notable accident, at least 100 Soviet citizens were killed when anthrax spores escaped a research facility in Sverdlosk, Russia.[162] The Japanese cult, Aum Shinrikyo, attempted to aerosolize anthrax spores over Tokyo, with the goal of causing an doomsday epidemic.[163]

Interstate cooperation issues	States are incentivized to withhold information pertaining to the disease's development	National leaders tend to have an aversion to being perceived as "weak" domestically. Similarly, transparency in the international arena runs the risk of being misused by competing nations. These tendencies may disincentivize transparent reporting on disease development during pandemics and render states unwilling to cooperate with their counterparts, whether on a bilateral basis or through multilateral institutions such as the WHO.	China covered up the SARS pandemic for as long as possible. Military hospitals were used to treat patients and to limit media exposure. Authorities did not admit to the presence of the epidemic until evidence of its existence was undeniable.[164] In January 2007, Indonesia started withholding samples of the H5N1 influenza virus from the WHO Global Influenza Surveillance Network (GISN). Indonesia, as the country most heavily afflicted by human H5N1 infections, was the most important source of information on the virus's properties and behaviour.[165]
	States respond to pandemics with nationalist and protectionist policies	The politicization of pandemics and their causes – a process which is often fuelled by misinformation – routinely results in the introduction of exclusionary, protectionist, or nationalistic measures. The climate of fear brought on by a pandemic makes the introduction of such policies not only relatively easy, but also politically beneficial. The introduction of such policies undermines the international community's ability to respond to pandemics in a unified manner, thus exacerbating its severity.	The West African Ebola epidemic was heavily politicized in the US, where Republican politicians explicitly earmarked immigration as a public health threat. Senator Pat Roberts lumped Ebola with ISIS and convicted felons as reasons to secure the border. This rhetoric was also seized upon by Donald Trump, which insinuated that illegal immigrants were carriers of Ebola.[166] Chinese immigrants to the US were treated as medical scapegoats for years, with their exclusion on the basis of disease being codified in the 1882 Chinese Exclusion Act. Similarly, the US banned all individuals suffering from "loathsome or contagious disease" from entering the country with passage of the 1891 Immigration Act.[167] Canadian media overwhelmingly blamed the Asian-Canadian community for "bringing" the SARS outbreak to Canada. This resulted in, among others, the introduction of over-the-top travel advisories. It also resulted in Toronto quarantining significantly more people – almost all of them Asian-Canadian – then even Hong Kong and Shanghai.[168] Protectionist policies were widely enacted by countries affected by bubonic plague, though they were most commonly targeted at groups present within their own borders. Italy, which in the 1300s consisted of a series of city-states, made widespread use of such policies. Many city states prohibited rural laborers from leaving their farms, fining them 100 lire if they did so without permission – a policy which was explicitly geared towards ensuring that rural populations could not diffuse freely into metropolitan areas.[169] Following the outbreak of cholera in Peru in 1991, the EU and other countries imposed import restrictions on fish and other perishable foods from Peru. Severe international travel and trade restrictions were imposed on India during the 1994 Surat plague outbreak.[170] In the last decade, international trade restrictions have also been frequently imposed after outbreaks of influenza, such as in 2009 during the outbreak of H1N1 in Mexico.[171]

Eindnoten

[1] https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/06/26/eerste-raming-2020-schuld-loopt-op-tot-63-bbp
[2] Global Preparedness Monitoring Board, "A World at Risk: Annual Report on Global Preparedness for Health Emergencies," September 2019, https://apps.who.int/gpmb/annual_report.html., p. 12.
[3] Global Preparedness Monitoring Board., p. 14.
[4] "Unemployment - Unemployment Rate - OECD Data," the OECD, accessed July 1, 2020, http://data.oecd.org/unemp/unemployment-rate.htm.; Global Preparedness Monitoring Board, "A World at Risk: Annual Report on Global Preparedness for Health Emergencies.", p. 15.
[5] Een uitgebreide beschrijving van de afzonderlijke veiligheidsimplicaties voert hier te ver, daarvoor verwijzen we naar de voetnoten in de tabel.
[6]Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu et al., "Nationaal Veiligheidsprofiel 2016," November 2016., p. 67.; "WHO | Simulation Exercise Puts Global Pandemic Readiness to the Test," WHO (World Health Organization, December 3, 2018), http://www.who.int/ihr/eoc-exercise/en/.; David E. Sanger et al., "Coronavirus Outbreak: A Cascade of Warnings, Heard but Unheeded - The New York Times," March 19, 2020, https://www.nytimes.com/2020/03/19/us/politics/trump-coronavirus-outbreak.html.
[7] Walter Scheidel, *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2017). Federal Reserve Bank of San Francisco et al., "Longer-Run Economic Consequences of Pandemics," *Federal Reserve Bank of San Francisco, Working Paper Series*, March 26, 2020, 01–16, https://doi.org/10.24148/wp2020-09.
[8] Bruce Bower, "Past Plagues Offer Lessons for Society after the Coronavirus Pandemic," *Science News*, May 18, 2020, https://www.sciencenews.org/article/coronavirus-covid-19-ancient-plagues-pandemics-lessons-society.
[9] National Research Council (US) Panel on Monitoring the Social Impact of the AIDS Epidemic, Albert R. Jonsen, and Jeff Stryker, "Public Policies on Children and Families," in *The Social Impact Of AIDS In The United States* (National Academies Press (US), 1993), https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK234571/.
[10] Cédric Pietralunga and Alexandre Lemarié, "« Nous sommes en guerre » : face au coronavirus, Emmanuel Macron sonne la « mobilisation générale »," *Le Monde.fr*, March 17, 2020, https://www.lemonde.fr/politique/article/2020/03/17/nous-sommes-en-guerre-face-au-coronavirus-emmanuel-macron-sonne-la-mobilisation-generale_6033338_823448.html.
[11] Katherine Ellena and Erica Shein, "Emergency Powers and the COVID-19 Pandemic: Protecting Democratic Guardrails," March 30, 2020, https://www.ifes.org/news/emergency-powers-and-covid-19-pandemic-protecting-democratic-guardrails.; Amnesty International noemt invasieve COVID-19 contactopsporing apps een grote bedreiging voor de privacy in landen zoals Bahrein, Koeweit en Noorwegen "Bahrain, Kuwait and Norway Contact Tracing Apps a Danger for Privacy," June 16, 2020, https://www.amnesty.org/en/latest/news/2020/06/bahrain-kuwait-norway-contact-tracing-apps-danger-for-privacy/.
[12] Ottavio Marzocchi, "The Impact of Covid-19 Measures on Democracy, the Rule of Law and Fundamental Rights in the EU," April 23, 2020, 10.; Patrick Howell O'Neill, Tate Ryan-Mosley, and Bobbie Johnson, "A Flood of Coronavirus Apps Are Tracking Us. Now It's Time to Keep Track of Them.," *MIT Technology Review* (blog), May 7, 2020, https://www.technologyreview.com/2020/05/07/1000961/launching-mittr-covid-tracing-tracker/.
[13] Anthony Bebbington et al., "Coronavirus versus Democracy: 5 Countries Where Emergency Powers Risk Abuse," *The Conversation* (blog), March 8, 2020, http://theconversation.com/coronavirus-versus-democracy-5-countries-where-emergency-powers-risk-abuse-135278.; Larry Diamond, "Democracy Versus the Pandemic," June 13, 2020, https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-13/democracy-versus-pandemic.; Selam Gebrekidan, "For Autocrats, and Others, Coronavirus Is a Chance to Grab Even More Power," *The New York Times*, March 30, 2020, sec. World, https://www.nytimes.com/2020/03/30/world/europe/coronavirus-governments-power.html.
[14] Mia Swart, "How the Coronavirus Has Deepened Human Rights Abuses in China," March 12, 2020, https://www.aljazeera.com/news/2020/03/cloneofcloneofcoronavirus-deepened-human-right-200312074518781.html.
[15] Marzocchi, "The Impact of Covid-19 Measures on Democracy, the Rule of Law and Fundamental Rights in the EU."
[16] István Hegedűs, "Coronavirus and Democratic Erosion in Hungary - How the Coronavirus Tests European Democracy," Carnegie Europe, accessed July 7, 2020, https://carnegieeurope.eu/2020/06/23/coronavirus-and-democratic-erosion-in-hungary-pub-82117.;

"Parlement Hongarije stemt in met wet die Orbán onbeperkte macht geeft," March 30, 2020, https://nos.nl/l/2328844.
[17] Jenne Jan Holtland, "Hongaars parlement gaat noodtoestand beëindigen," *de Volkskrant*, June 15, 2020, sec. Nieuws & Achtergrond, https://www.volkskrant.nl/gs-bb82a7bc.
[18] Gábor Filippov, "Hungary" (Freedom House, 2020), https://freedomhouse.org/country/hungary/nations-transit/2020 .
[19] Paweł Marczewski, "Poland's Democratic Slide During the Coronavirus - How the Coronavirus Tests European Democracy," *Carnegie Europe* (blog), June 23, 2020, https://carnegieeurope.eu/2020/06/23/poland-s-democratic-slide-during-coronavirus-pub-82118.
[20]Anna Lührmann Maerz Amanda B. Edgell, Sandra Grahn, Jean Lachapelle, Seraphine F., "Does the Coronavirus Endanger Democracy in Europe? - How the Coronavirus Tests European Democracy," Carnegie Europe, accessed July 7, 2020, https://carnegieeurope.eu/2020/06/23/does-coronavirus-endanger-democracy-in-europe-pub-82110.
[21]Vojtěch Berger et al., "A Lockdown for Independent Media?" (Friedrich-Ebert-Stiftung, June 2020).
[22] International Foundation for Electoral Systems, "Global Impact of COVID-19 on Elections," March 20, 2020, https://www.ifes.org/publications/global-impact-covid-19-elections.; zie International Foundation for Electoral Systems, "Elections Postponed Due to COVID-19 - As of June 17, 2020" (International Foundation for Electoral Systems, June 17, 2020).;
en International Foundation for Electoral Systems, "Elections Held and Mitigating Measures Taken During COVID-19 - As of May 27, 2020" (International Foundation for Electoral Systems, May 27, 2020).
[23] "9 Journalists Arrested since Start of Egypt Covid Pandemic," *Middle East Monitor*, June 23, 2020, https://www.middleeastmonitor.com/20200623-9-journalists-arrested-since-start-of-egypt-covid-pandemic/.; Acot-Acot, "Doctors in Egypt Face Arrests and Death over Pandemic Criticism, Amnesty International Says," *COVID-19 World News*, June 18, 2020, https://covid19data.com/2020/06/18/doctors-in-egypt-face-arrests-and-death-over-pandemic-criticism-amnesty-international-says/.; "Turkish Journalists Arrested for Reporting Covid-19 Cases | RSF," *Reporters Without Borders*, May 11, 2020, https://rsf.org/en/news/turkish-journalists-arrested-reporting-covid-19-cases.; "Turkey: COVID-19 Pandemic Increases Climate of Fear for Journalists," May 1, 2020, https://www.amnesty.org/en/latest/news/2020/05/turkey-covid19-pandemic-increases-climate-of-fear-for-journalists/.
[24] Saoussen Ben Cheikh, "Covid-19 Exacerbates Freedom of Expression Pressures in Middle East and North Africa," *Ethical Journalism Network* (blog), April 27, 2020, https://ethicaljournalismnetwork.org/covid-19-exacerbates-freedom-of-expression-pressures-in-middle-east-and-north-africa.
[25] Ben Cheikh.
[26] Overigens gebeurde dit ook in de Verenigde Staten, zie bijvoorbeeld https://www.nytimes.com/2020/07/25/us/portland-federal-legal-jurisdiction-courts.html
[27] "Turkey."; "2020 World Press Freedom Index | Reporters Without Borders," RSF, 2020, https://rsf.org/en/ranking.
[28] Eli Moskowitz, "Turkey to Free Thousands of Prisoners, but No Journalists," *Organized Crime and Corruption Reporting Project*, April 16, 2020, https://www.occrp.org/en/daily/12122-turkey-to-free-thousands-of-prisoners-but-no-journalists.
[29] World Food Programme, "World Food Programme to Assist Largest Number of Hungry People Ever, as Coronavirus Devastates Poor Nations | World Food Programme," June 29, 2020, https://www.wfp.org/news/world-food-programme-assist-largest-number-hungry-people-ever-coronavirus-devastates-poor.
[30] World Food Programme.
[31] Bernhard Schell, "The Middle East Reeling Under COVID-19 Impact on Livelihoods and Food Security - IDN-InDepthNews | Analysis That Matters," n.d.
[32] Organisation for Economic Co-operation and Development, "Unemployment Rate," OECD Data, June 2020, http://data.oecd.org/unemp/unemployment-rate.htm; Vision of Humanity, "Vision of Humanity – Global Peace Index and Positive Peace," Vision of Humanity, accessed July 1, 2020, http://visionofhumanity.org/.
[33] Nina Jurna, "Jongeren En Arbeiders Vinden Elkaar Bij Hevige Onlusten Op Curaçao - NRC," June 26, 2020, https://www.nrc.nl/nieuws/2020/06/26/demonstraties-curacao-jongeren-en-arbeiders-vinden-elkaar-bij-hevige-onlusten-op-curacao-a4004286.
[34] https://balkaninsight.com/2020/05/04/coronavirus-causes-massive-layoffs-across-the-balkans/; http://documents1.worldbank.org/curated/en/574191590681152239/pdf/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Labor-Markets.pdf, p. 2

[35] Najia Houssari, "Food Prices Soar, Wages Plunge in New Lebanon Currency Crisis | Arab News," June 11, 2020, https://www.arabnews.com/node/1687886/business-economy.; Danny Makki, "Rampant Inflation Adds to Syria's Economic Turmoil," *Middle East Institute* (blog), June 2, 2020, https://www.mei.edu/publications/rampant-inflation-adds-syrias-economic-turmoil.; Zvi Bar'el, "Between Oil and Coronavirus, Iraq Has a Political Money Problem," *Haaretz.Com*, June 13, 2020, https://www.haaretz.com/middle-east-news/iraq/.premium-between-oil-and-coronavirus-iraq-has-a-political-money-problem-1.8913363.; Liz Sly, "Stirrings of Unrest around the World Could Portend Turmoil as Economies Collapse," *Washington Post*, April 19, 2020, https://www.washingtonpost.com/world/coronavirus-protests-lebanon-india-iraq/2020/04/19/1581dde4-7e5f-11ea-84c2-0792d8591911_story.html.; Alexandra Brzozowski, "Civil Unrest Has Doubled, and COVID-19 Could Make Things Worse," *Www.Euractiv.Com* (blog), June 10, 2020, https://www.euractiv.com/section/defence-and-security/news/civil-unrest-has-doubled-and-covid-19-could-make-things-worse/.
[36] "Anti-Lockdown Protests around the World | Reuters.Com," May 18, 2020, https://www.reuters.com/news/picture/anti-lockdown-protests-around-the-world-idUSRTX7H61S.
[37] Jeffrey Gettleman, "Anger Surges in India Over Deadly Border Brawl With China," *The New York Times*, June 18, 2020, sec. World, https://www.nytimes.com/2020/06/18/world/asia/india-china-border.html.
[38] Vision of Humanity, "Vision of Humanity – Global Peace Index and Positive Peace."; zie Institute for Economics & Peace., "COVID-19 AND PEACE" (Sydney: Institute for Economics & Peace., 2020), 7–8.
[39] "COVID-19: UN Chief Calls for Global Ceasefire to Focus on 'the True Fight of Our Lives' | | UN News," March 23, 2020, https://news.un.org/en/story/2020/03/1059972.
[40] "COVID-19 Disorder Tracker," *ACLED*, https://acleddata.com/analysis/Covid-19-disorder-tracker/.
[41] Ibid.
[42] Jessica Kocan, "Yemen File: COVID-19 Strain Expedites Saudi Arabia's Exit from Yemen War," *Critical Threats* (blog), April 29, 2020, https://www.criticalthreats.org/briefs/yemen-file/yemen-file-covid-19-strain-expedites-saudi-arabias-exit-from-yemen-war.; Vision of Humanity, "Vision of Humanity – Global Peace Index and Positive Peace."; zie Institute for Economics & Peace., "COVID-19 AND PEACE," 8.
[43] Golnaz Esfandiari, "Analysts See Little Change In Iran's Strategy In Syria, Despite Reports Of Withdrawal," *RadioFreeEurope/RadioLiberty* (blog), May 15, 2020, https://www.rferl.org/a/tactical-change-or-withdrawal-iran-s-syria-strategy-analyzed-amid-reports-of-force-reductions/30614695.html.
[44] ACLED, "A Great and Sudden Change: The Global Political Violence Landscape Before and After the COVID-19 Pandemic," ACLED, August 4, 2020, https://acleddata.com/2020/08/04/a-great-and-sudden-change-the-global-political-violence-landscape-before-and-after-the-covid-19-pandemic/.
[45] Overigens ook passend in Trumps visoe op multilateralisme en op basis van onderbouwde kritiek op de WHO.
[46] Katie Rogers and Apoorva Mandavilli, "Trump Administration Signals Formal Withdrawal From W.H.O.," *The New York Times*, July 7, 2020, sec. U.S., https://www.nytimes.com/2020/07/07/us/politics/coronavirus-trump-who.html.
[47] Sylvia Poggioli, "For Help On Coronavirus, Italy Turns To China, Russia And Cuba," *NPR.Org*, March 25, 2020, https://www.npr.org/sections/coronavirus-live-updates/2020/03/25/821345465/for-help-on-coronavirus-italy-turns-to-china-russia-and-cuba.
[48] Sarah Boseley, "US Buys up World Stock of Key Covid-19 Drug Remdesivir," *The Guardian*, June 30, 2020, sec. US news, https://www.theguardian.com/us-news/2020/jun/30/us-buys-up-world-stock-of-key-covid-19-drug.
[49] Helen Warrell, Clive Cookson, and Henry Foy, "Russia-Linked Hackers Accused of Targeting Covid-19 Vaccine Developers," Financial Times, July 16, 2020, https://www.ft.com/content/dc2e7569-a5ce-4ee5-b584-7ccee6a9dfee.
[50] Suerie Moon, "The Vaccine Race: Will Public Health Prevail over Geopolitics?," *Global Challenges - Politics of the Coronavirus Pandemic* (blog), June 2020, https://globalchallenges.ch/issue/special_1/the-vaccine-race-will-public-health-prevail-over-geopolitics/.; Aaron Hutchins, "How Geopolitics Is Shaping the Race for a Coronavirus Vaccine - Macleans.Ca," *MACLEAN'S* (blog), April 27, 2020, https://www.macleans.ca/politics/worldpolitics/how-geopolitics-is-shaping-the-race-for-a-coronavirus-vaccine/.
[51] Sarah Boseley, "US Secures World Stock of Key Covid-19 Drug Remdesivir," *The Guardian*, June 30, 2020, sec. US news, https://www.theguardian.com/us-news/2020/jun/30/us-buys-up-world-stock-of-key-covid-19-drug.
[52] Moon, "The Vaccine Race: Will Public Health Prevail over Geopolitics?"
[53] Richard Baldwin and Beatrice Weder di Mauro, "Economics in the Time of COVID-19 | VOX, CEPR Policy Portal," March 6, 2020, https://voxeu.org/content/economics-time-covid-19., p. 14

[54] Eddy Bekkers et al., "Trade and COVID-19: The WTO's 2020 and 2021 Trade Forecast," *VoxEU.Org* (blog), April 24, 2020, https://voxeu.org/article/trade-and-covid-19-wto-s-2020-and-2021-trade-forecast.
[55] Committee for the Coordination of Statistical Activities, "How Covid-19 Is Changing the World: A Statistical Perspective," 2020, https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/CN-20200514-1., p. 19, 26.
[56] Baldwin and Weder di Mauro, "Economics in the Time of COVID-19 | VOX, CEPR Policy Portal.", p. 2, 20-21.
[57] Baldwin and Weder di Mauro.,p. 20; "The Global Economic Outlook During the COVID-19 Pandemic: A Changed World," *World Bank* (blog), June 8, 2020, https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/06/08/the-global-economic-outlook-during-the-covid-19-pandemic-a-changed-world.
[58] Martin Wolf, "Covid-19 Will Hit Developing Countries Hard," Financial Times, 2020, https://www.ft.com/content/31eb2686-a982-11ea-a766-7c300513fe47.
[59] Ngozi Okonjo-Iweala et al., "What the G20 Should Do Now," Project Syndicate, June 1, 2020, 20, https://www.project-syndicate.org/commentary/g20-must-agree-on-stronger-global-covid19-response-by-gordon-brown-2020-06.
[60] Okonjo-Iweala et al., 20.
[61] "ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work. 5th Edition," Briefing note, June 30, 2020, http://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_749399/lang--en/index.htm.
[62] Diamond, "Democracy Versus the Pandemic."
[63] Sarah Repucci, "A Leaderless Struggle for Democracy," 2020, https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy. Over de afgelopen veertien jaar rapporteert Freedom House in 25 van de 41 geconsolideerde democratieën een terugval – gebaseerd op democratische normen, rechten en vrijheden.
[64] Diamond, "Democracy Versus the Pandemic."
[65] Maerz, "Does the Coronavirus Endanger Democracy in Europe?"
[66] EuroMed Rights, "COVID-19: A New Trojan Horse to Step up Authoritarianism in Egypt," EuroMed Rights, May 19, 2020, https://euromedrights.org/publication/covid-19-a-new-trojan-horse-to-step-up-authoritarianism-in-egypt/; Shadi Hamid, "Reopening the World: How the Pandemic Is Reinforcing Authoritarianism," Brookings, June 16, 2020, https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/06/16/reopening-the-world-how-the-pandemic-is-reinforcing-authoritarianism/; Dhia Otay, "How Tunisia's COVID Response Demonstrates Governmental Dysfunction," The Washington Institute for Near East Policy, July 10, 2020, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/Tunisia-COVID19-Government-Economy-Health-Care; Francisco Serrano, "After Successfully Managing COVID-19, Tunisia Gets Back to Its Old Problems," Middle East Institute, August 3, 2020, https://www.mei.edu/publications/after-successfully-managing-covid-19-tunisia-gets-back-its-old-problems; Andy Wang, "Authoritarianism in the Time of COVID," Harvard International Review, May 24, 2020, https://hir.harvard.edu/covid-authoritarianism/.
[67] Simon A. Waldman, "How COVID-19 Is Handing Erdogan a Political Lifeline in Turkey," *World Politics Review* (blog), accessed July 7, 2020, https://www.worldpoliticsreview.com/articles/28796/the-turkey-economy-is-threatened-by-covid-19-but-erdogan-isn-t.
[68] Shukriyah Bradost, "The Longer Erdogan Is in Power, the More Turkey Looks like Iran – Opinion - The Jerusalem Post," *The Jerusalem Post*, June 12, 2020, https://www.jpost.com/opinion/the-longer-erdoan-is-in-power-the-more-turkey-looks-like-iran-opinion-631176.
[69] The Editors, "Iran and Saudi Arabia Battle for Supremacy in the Middle East," *World Politics Review* (blog), July 6, 2020, https://www.worldpoliticsreview.com/insights/27875/israel-iran-saudi-arabia-battle-for-supremacy-in-the-middle-east.
[70] Engin Yüksel et al., "Covid-19 and Conflict in the Middle East | Clingendael," April 30, 2020, https://www.clingendael.org/publication/covid-19-and-conflict-middle-east., p. 10.
[71] Intissar Fakir and Isabelle Werenfels, "In Morocco, Benevolent Authoritarianism Isn't Sustainable," Carnegie Endowment for International Peace, July 29, 2020, https://carnegieendowment.org/2020/07/29/in-morocco-benevolent-authoritarianism-isn-t-sustainable-pub-82395; Anan Zeitoun, "COVID-19 Pandemic Challenges and Opportunities: The Case of Jordan," EuroMeSCo, July 2020, https://www.euromesco.net/publication/covid-19-pandemic-challenges-and-opportunities-the-case-of-jordan/.
[72] Alienor Cameron and Michael Leigh, "Has COVID-19 Dented the EU's Credibility in the Balkans? | Bruegel," *Bruegel* (blog), June 15, 2020, https://www.bruegel.org/2020/06/has-covid-19-dented-the-eus-credibility-in-the-balkans/.

[73] Maerz, "Does the Coronavirus Endanger Democracy in Europe?"; Hans Kundnani, "Technocracy and Populism After the Coronavirus - How the Coronavirus Tests European Democracy," *Carnegie Europe* (blog), June 23, 2020, https://carnegieeurope.eu/2020/06/23/technocracy-and-populism-after-coronavirus-pub-82113.
[74] "Trust in Democracy Fragile in Central Europe, Balkans – Report," *Balkan Insight* (blog), June 23, 2020, https://balkaninsight.com/2020/06/23/trust-in-democracy-fragile-in-central-europe-balkans-report/.
[75] The Editors, "What's Driving the Rise of Authoritarianism and Populism in Europe and Beyond?," *World Politics Review* (blog), June 26, 2020, https://www.worldpoliticsreview.com/insights/27842/the-rise-of-authoritarianism-and-populism-europe-and-beyond.
[76] Azhar Al-Rubaie, "Coronavirus Fears Leave Iraq's Anti-Government Protesters Divided," *Middle East Eye*, May 15, 2020, http://www.middleeasteye.net/news/coronavirus-iraq-anti-government-protesters-divided.; Jeremy Bowen, "Assad under Pressure as Economic Crisis Batters Syria," *BBC News*, June 15, 2020, sec. Middle East, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-53020105.; "Syria Protests Erupt in Rare Show of Dissent against Assad," *Financial Times*, accessed July 7, 2020, https://www.ft.com/content/ca37cf33-8fe3-41b4-8a5c-2b087dd8a17f.
[77] Ambassador Mazel Zvi, "The COVID-19 Crisis Could Foster Unrest in the Middle East," *Geopolitical Intelligence Services* (blog), May 28, 2020, https://www.gisreportsonline.com/relevance-beyond-the-crisis-in-the-middle-east-more-chaos-or-a-glimmer-of-hope,defense,3180.html.
[78] Bowen, "Assad under Pressure as Economic Crisis Batters Syria."; M. Shakeel Ahmed, "The Long Haul," *Millennium Post*, June 25, 2020, sec. Opinion, http://www.millenniumpost.in/opinion/the-long-haul-411024.
[79] The National Editorial, "ISIS Is Taking Advantage of the Pandemic to Regroup – but It Is Not as Strong as It Pretends to Be," *The National* (blog), May 28, 2020, https://www.thenational.ae/opinion/editorial/isis-is-taking-advantage-of-the-pandemic-to-regroup-but-it-is-not-as-strong-as-it-pretends-to-be-1.1025502.; "Signs of Resurgence of ISIS in Syria and Iraq but Some Experts Are Cautious | AW Staff," *The Arab Weekly*, May 9, 2020, https://thearabweekly.com/signs-resurgence-isis-syria-and-iraq-some-experts-are-cautious.
[80] Jonathan D. Moyer and Oliver Kaplan, "Will the Coronavirus Pandemic Fuel Conflict in Fragile States?," *Foreign Policy* (blog), July 6, 2020, https://foreignpolicy.com/2020/07/06/coronavirus-pandemic-fuel-conflict-fragile-states-economy-food-prices/.
[81] Moyer and Kaplan.
[82] Brzozowski, "Civil Unrest Has Doubled, and COVID-19 Could Make Things Worse."; Vision of Humanity, "Vision of Humanity – Global Peace Index and Positive Peace."; zie Institute for Economics & Peace., "COVID-19 AND PEACE."; Moyer and Kaplan, "Will the Coronavirus Pandemic Fuel Conflict in Fragile States?"
[83] Zie ook Paul H. Wise and Michele Barry, "Civil War & the Global Threat of Pandemics," 2017, https://www.amacad.org/publication/civil-war-global-threat-pandemics.
[84] Moyer and Kaplan, "Will the Coronavirus Pandemic Fuel Conflict in Fragile States?"
[85] United Nations High Commissioner for Refugees, "Time Running out for Civilians in Africa's Sahel Region as Attacks Multiply," *UNHCR* (blog), June 11, 2020, https://www.unhcr.org/news/press/2020/6/5ee1e9704/time-running-civilians-africas-sahel-region-attacks-multiply.html.; Amanda Nero, "Central Sahel Crisis Appeal 2020" (International Organization for Migration (IOM)-The UN Migration Agency, June 15, 2020).
[86] UNHRC-The UN Refugee Agency, "Sahel Crisis: Responding to the Urgent Needs of Refugees, Internally Displaced, Returnees and Others of Concern (June 2020) - Burkina Faso" (UNHRC-The UN Refugee Agency, June 11, 2020), https://reliefweb.int/report/burkina-faso/sahel-crisis-responding-urgent-needs-refugees-internally-displaced-returnees-and.; Judy Dempsey, "How Europe Should Prepare for the Post-Coronavirus World," *Carnegie Europe* (blog), June 9, 2020, https://carnegieeurope.eu/strategiceurope/82016.
[87] Tim Sweijs and Danny Pronk, "Between Order and Chaos? The Writing on the Wall" (The Hague Centre For Strategic Studies (HCSS), January 2020)., 128-136.
[88] "Coronavirus Global Response," accessed July 9, 2020, https://global-response.europa.eu/index_en.
[89] Jonathan Hackenbroich, Jeremy Shapiro, and Tara Varma, "Health Sovereignty: How to Build a Resilient European Response to Pandemics," n.d., p. 18; Moon, "The Vaccine Race: Will Public Health Prevail over Geopolitics?" ; "Breakdown of the Pledges," Text, European Commission - European Commission, June 27, 2020, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_1216.
[90]Ashleigh Furlong, "4 EU States Form Alliance to Negotiate on Coronavirus Vaccines," *POLITICO* (blog), June 3, 2020, https://www.politico.eu/article/four-eu-states-form-alliance-to-negotiate-on-coronavirus-vaccines/.;Hackenbroich, Shapiro, and Varma, "Health Sovereignty: How to Build a Resilient European Response to Pandemics.", p. 18

[91] Ewen Callaway, "Russia's Fast-Track Coronavirus Vaccine Draws Outrage over Safety," Nature Research (Nature Publishing Group, August 11, 2020), https://www.nature.com/articles/d41586-020-02386-2; Moon, "The Vaccine Race: Will Public Health Prevail over Geopolitics?"
[92] Callaway, "Russia's Fast-Track Coronavirus Vaccine Draws Outrage over Safety."
[93] David M. Herszenhorn, Carmen Paun, and Jillian Deutsch, "Europe Fails to Help Italy in Coronavirus Fight," *POLITICO* (blog), March 5, 2020, https://www.politico.eu/article/eu-aims-better-control-coronavirus-responses/.; Mimoza Ahmetaj and Suzanne Loftus, "COVID-19 and the Influence of Russia and China in the Western Balkans," July 7, 2020, https://www.diplomaticourier.com/posts/covid-19-and-the-influence-of-russia-and-china-in-the-western-balkans.
[94] Cameron and Leigh, "Has COVID-19 Dented the EU's Credibility in the Balkans?"
[95] Dimitar Bechev, "Understanding Russia's Influence in the Western Balkans" (Hybrid CoE, September 2018).; Heather A. Conley, Cyrus Newlin, and Tim Kostelancik, "Countering Russian & Chinese Influence Activities | Center for Strategic and International Studies" (Center for Strategic & International Studies), accessed July 7, 2020, https://www.csis.org/features/countering-russian-chinese-influence-activities.; Grzegorz Kuczyński, "Russia's Hybrid Warfare in the Western Balkans" (Warsaw Institute, March 26, 2019), https://warsawinstitute.org/russias-hybrid-warfare-western-balkans/.
[96] Miran Lavrič and Florian Bieber, "Shifts in Support for Authoritarianism and Democracy in the Western Balkans," *Problems of Post-Communism* 0, no. 0 (June 16, 2020): 1–10, https://doi.org/10.1080/10758216.2020.1757468.; Dr Arlinda Rrustemi, "Far-Right Trends in South Eastern Europe: The Influences of Russia, Croatia, Serbia and Albania," n.d., 30. p. 4-5.
[97] Vuk Vuksanovic, "Russia Remains the Trump Card of Serbian Politics," *Carnegie Moscow Center* (blog), accessed July 9, 2020, https://carnegie.ru/commentary/82090.; Maxim Samorukov, "Russia-Serbia Special Relationship Is On Borrowed Time," *Carnegie Moscow Center* (blog), June 24, 2020, https://carnegie.ru/commentary/82156.; Ahmetaj and Loftus, "COVID-19 and the Influence of Russia and China in the Western Balkans."
[98] See Plamen Tonchev, "China's Soft Power in Southeast Europe" (Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020)., p. 6. See also Visar Xhambazi, "China Buying Balkans Influence, Competing with West," *Balkan Insight* (blog), January 28, 2020, https://balkaninsight.com/2020/01/28/china-buying-balkans-influence-competing-with-west/.
[99] See Rrustemi, "Far-Right Trends in South Eastern Europe: The Influences of Russia, Croatia, Serbia and Albania.", p. 4. See also Xhambazi, "China Buying Balkans Influence, Competing with West."
[100] Jakub Janda and Richard Kraemer, "Beware a China-Russia Nexus in Central Europe Amid US-EU Neglect," *Just Security* (blog), June 17, 2020, https://www.justsecurity.org/70822/beware-a-china-russia-nexus-in-central-europe-amid-us-eu-neglect/.
[101] Christian Lequesne and Earl Wang, "Covid-19: Lessons from China's Public Diplomacy in the EU," *The Conversation* (blog), June 24, 2020, http://theconversation.com/covid-19-lessons-from-chinas-public-diplomacy-in-the-eu-140890.
[102] Soeren Kern, "Coronavirus: de Chinese propagandacampagne in Europa," *Gatestone Institute* (blog), March 22, 2020, https://nl.gatestoneinstitute.org/15780/coronavirus-china-propaganda.; Lequesne and Wang, "Covid-19."
[103] Kern, "Coronavirus."
[104] Judy Dempsey, "The Cost of Europe Bowing to China's Disinformation and Pressure," *Carnegie Europe* (blog), April 28, 2020, https://carnegieeurope.eu/strategiceurope/81663.; "EEAS Special Report Update: Short Assessment of Narratives and Disinformation around the COVID-19/Coronavirus Pandemic" (EU vs DiSiNFO, April 24, 2020), https://euvsdisinfo.eu/eeas-special-report-update-2-22-april/.
[105] Lequesne and Wang, "Covid-19."
[106] Josh Busby, "COVID-19 Is Accelerating the Power Transition between the U.S. and China – Duck of Minerva," *Duck of Minerva* (blog), May 21, 2020, https://duckofminerva.com/2020/05/covid-19-is-accelerating-the-power-transition-between-the-u-s-and-china.html.
[107] Yasser Elnaggar, "China's Growing Role in the Middle East," *Middle East Institute* (blog), January 9, 2020, https://www.mei.edu/publications/chinas-growing-role-middle-east.
[108] "The Impact of Covid-19 on the Middle East and North Africa - World," *ReliefWeb* 20, no. 6 (April 16, 2020), https://reliefweb.int/report/world/impact-covid-19-middle-east-and-north-africa.
[109] Elnaggar, "China's Growing Role in the Middle East."
[110] Dempsey, "How Europe Should Prepare for the Post-Coronavirus World."
[111] https://hcss.nl/sites/default/files/files/reports/De Geopolitieke Gevolgen van de Coronacrisis - Final_0.pdf
[112] We verwijzen naar de andere papers de in deze serie geschreven zijn. Zie de inleiding.

[113] Internationale normen en regels in de context van statelijke competitie en conflict zullen verder worden besproken in de nog te verschijnen publicatie van Louk Faesen en Tim Sweijs genaamd "The Strategic Utility of International Norms in Shaping Hybrid Threat Behavior".
[114] "WTO | Ministerial Conferences - Doha 4th Ministerial - TRIPS Declaration," accessed July 9, 2020, https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min01_e/mindecl_trips_e.htm.; IGIR, "Patent Rights and the Race to Find a Cure for the COVID-19 Pandemic in Europe - Blog - Maastricht University," July 3, 2020, https://www.maastrichtuniversity.nl/blog/2020/07/patent-rights-and-race-find-cure-covid-19-pandemic-europe.
[115] "WTO | Intellectual Property (TRIPS) - Agreement Text - General Provisions," accessed July 9, 2020, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips_03_e.htm.; "WHA73," accessed July 9, 2020, https://apps.who.int/gb/e/e_wha73.html., zie World Health Organization, "COVID-19 Response" (World Health Organization, May 18, 2020), 2.; Moon, "The Vaccine Race: Will Public Health Prevail over Geopolitics?"
[116] Furlong, "4 EU States Form Alliance to Negotiate on Coronavirus Vaccines."; Hackenbroich, Shapiro, and Varma, "Health Sovereignty: How to Build a Resilient European Response to Pandemics.", p. 18
[117] Hackenbroich, Shapiro, and Varma, "Health Sovereignty: How to Build a Resilient European Response to Pandemics.", p. 14-16
[118] Hackenbroich, Shapiro, and Varma., p. 4
[119]J. Stephen Morrison and Anna Carroll, "WHO and President Trump on the Ledge," April 28, 2020, https://www.csis.org/analysis/who-and-president-trump-ledge.;Erik J. Dahl, "Was the Coronavirus Outbreak an Intelligence Failure?," *The Conversation* (blog), accessed July 9, 2020, http://theconversation.com/was-the-coronavirus-outbreak-an-intelligence-failure-139450.
[120]Morrison and Carroll, "WHO and President Trump on the Ledge."
[121] David Murdoch, "The next Once-a-Century Pandemic Is Coming Sooner than You Think – but COVID-19 Can Help Us Get Ready," *The Conversation* (blog), accessed July 9, 2020, http://theconversation.com/the-next-once-a-century-pandemic-is-coming-sooner-than-you-think-but-covid-19-can-help-us-get-ready-139976.
[122] Miles Ott et al., "Lessons Learned from the 1918–1919 Influenza Pandemic in Minneapolis and St. Paul, Minnesota," *Public Health Reports* 122, no. 6 (2007): 803–10.
[123] William McNeill, *Plagues and Peoples* (Knopf Doubleday Publishing Group, 2010).
[124] Lydia McMullan et al., "How Humans Have Reacted to Pandemics through History – a Visual Guide," *The Guardian*, accessed June 25, 2020, https://www.theguardian.com/society/ng-interactive/2020/apr/29/how-humans-have-reacted-to-pandemics-through-history-a-visual-guide.
[125] Jon D. Lee, *An Epidemic of Rumors: How Stories Shape Our Perception of Disease* (University Press of Colorado, 2014), 25, https://www.jstor.org/stable/j.ctt5vkjvd.
[126] Homayun Sidky, *Witchcraft, Lycanthropy, Drugs and Disease: An Anthropological Study of the European Witch - Hunts* (Wipf and Stock Publishers, 2010).
[127] Professor Laura Beers and Helen Christian, "Plague and Persecution: The Black Death and Early Modern Witch-Hunts," n.d., 40., p. 25-29.
[128] Samuel K. Cohn, "Pandemics: Waves of Disease, Waves of Hate from the Plague of Athens to A.I.D.S.," *Historical Research* 85, no. 230 (November 1, 2012): 535–55, https://doi.org/10/ggfrd8.
[129] Roel Coutinho, *Epidemieën en pandemieën* (Netherlands: Athenaeum, 2020)., p. 79.; voor andere voorbeelden, zie J. N. Hays, *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History* (ABC-CLIO, 2005). en; Melissa de Witte, "Combating Black Plague Was Just as Much about Politics as It Was Science," Stanford News, May 12, 2020, https://news.stanford.edu/2020/05/12/combating-black-plague-just-much-politics-science/.
[130] Laura Eichelberger, "SARS and New York's Chinatown: The Politics of Risk and Blame during an Epidemic of Fear," *Social Science & Medicine* 65, no. 6 (September 1, 2007): 1284–95, https://doi.org/10/d4g3r4., p. 1288-1293.
[131] Julii Brainard and Paul R. Hunter, "Misinformation Making a Disease Outbreak Worse: Outcomes Compared for Influenza, Monkeypox, and Norovirus:," *SIMULATION*, November 12, 2019, https://doi.org/10/ggmjkj.
[132] Eric Y. Tenkorang, "Effect of Knowledge and Perceptions of Risks on Ebola-Preventive Behaviours in Ghana," *International Health* 10, no. 3 (01 2018): 202–10, https://doi.org/10/ggpcnn.
[133] Shannon A. Bowen and Robert L. Heath, "Narratives of the SARS Epidemic and Ethical Implications for Public Health Crises," *International Journal of Strategic Communication* 1, no. 2 (2007): 77, https://doi.org/10/frgszr.
[134] Thomas Boghardt, "Operation INFEKTION — Central Intelligence Agency," *Studies in Intelligence* 53, no. 4 (December 2009), https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol53no4/soviet-bloc-intelligence-and-its-aids.html.

[135] Robert Kessler, "Outbreak: Lies and Misinformation," EcoHealth Alliance, May 17, 2018, https://www.ecohealthalliance.org/2018/05/outbreak-lies-and-misinformation.
[136] Thomas Boghardt, "Soviet Bloc Intelligence and Its AIDS Disinformation Campaign," *Studies in Intelligence* 53, no. 4 (2009): 1–24.
[137] McNeill, *Plagues and Peoples*.
[138] Frank M. Snowden, *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*, 1 edition (New Haven, CT: Yale University Press, 2019), 82.
[139] Anne Applebaum, "The People in Charge See an Opportunity," The Atlantic, March 23, 2020, https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2020/03/when-disease-comes-leaders-grab-more-power/608560/.
[140] Barry Bearak, "Zimbabwe Declares Cholera Emergency," *The New York Times*, December 4, 2008, sec. World, https://www.nytimes.com/2008/12/05/world/africa/05zimbabwe.html.
[141] Lizzie Wade, 2020, and 8:00 Am, "From Black Death to Fatal Flu, Past Pandemics Show Why People on the Margins Suffer Most," Science | AAAS, May 14, 2020, https://www.sciencemag.org/news/2020/05/black-death-fatal-flu-past-pandemics-show-why-people-margins-suffer-most.
[142] Robert S. Gottfried, *Black Death* (Simon and Schuster, 2010), 151.
[143] Scheidel, *The Great Leveler*, 214.
[144] Scheidel, 289–319.
[145] Scheidel, 202.
[146] Alice Mesnard and Paul Seabright, "Escaping Epidemics through Migration? Quarantine Measures under Incomplete Information about Infection Risk," *Journal of Public Economics* 93, no. 7 (August 1, 2009): 931–38, https://doi.org/10/dsfk5x.
[147] Amanda J. Thomas, *The Lambeth Cholera Outbreak of 1848-1849: The Setting, Causes, Course and Aftermath of an Epidemic in London* (McFarland, 2010), 18.
[148] Susan F. Martin, Sanjula Weerasinghe, and Abbie Taylor, *Humanitarian Crises and Migration: Causes, Consequences and Responses* (Routledge, 2014).
[149] Martin, Weerasinghe, and Taylor.
[150] Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900*, 2nd ed., Studies in Environment and History (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), https://doi.org/10.1017/CBO9780511805554., p. 52, 94, 195-199.
[151] Thomas Burke Worst Chesley Dycus, Michael E. O'Hanlon, Eric Reid, and Jessica, "COVID-19 and Military Readiness: Preparing for the Long Game," *Brookings* (blog), April 22, 2020, https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/04/22/Covid-19-and-military-readiness-preparing-for-the-long-game/.
[152] R. J. Littman and M. L. Littman, "Galen and the Antonine Plague," *American Journal of Philology* 94 (1973): 243–55.
[153] Richard Bulliet et al., *The Earth and Its Peoples: A Global History, Volume II* (Cengage Learning, 2010).
[154] Rebecca M. Seaman, ed., *Epidemics and War: The Impact of Disease on Major Conflicts in History*, 1 edition (Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2018), 79.
[155] Michael Shurkin, "Pandemics and the U.S. Military: Lessons from 1918," War on the Rocks, April 1, 2020, https://warontherocks.com/2020/04/pandemics-and-the-u-s-military-lessons-from-1918/.
[156] Shurkin.
[157] Jean Lin Otto et al., "Preparing Military Installations for Pandemic Influenza through Tabletop Exercises," *Military Medicine* 175, no. 1 (January 2010): 7, https://doi.org/10/ggt78m.
[158] George C. Kohn, *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present* (Infobase Publishing, 2007), 326.
[159] Tai Ming Cheung, "The PLA and the SARS Crisis: Implications for Civil-Military Relations," *RUSI Chinese* 1, no. 1 (2004), https://rusi.org/publication/pla-and-sars-crisis-implications-civil-military-relations.
[160] Matt Brosnan, "How The British Armed Forces Helped Fight Ebola In Sierra Leone," Imperial War Museums, 2018, https://www.iwm.org.uk/history/how-the-british-armed-forces-helped-fight-ebola-in-sierra-leone.
[161] Mark Welford, *Geographies of Plague Pandemics : The Spatial-Temporal Behavior of Plague to the Modern Day* (Routledge, 2018), https://doi.org/10.4324/9781315307435., p. 142-143.
[162] F. A. Abramova et al., "Pathology of Inhalational Anthrax in 42 Cases from the Sverdlovsk Outbreak of 1979.," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 90, no. 6 (March 15, 1993): 2291–94, https://doi.org/10/d3z6d5.
[163] Hiroshi Takahashi et al., "Bacillus Anthracis Bioterrorism Incident, Kameido, Tokyo, 1993," *Emerging Infectious Diseases* 10, no. 1 (January 2004): 117–20, https://doi.org/10/gc3dn4.

[164] Christian Enemark, "Is Pandemic Flu a Security Threat?," *Survival* 51, no. 1 (March 1, 2009): 191–214, https://doi.org/10.1080/00396330902749798., p. 206-207.
[165] Enemark., p. 206-207.
[166] Claire L. Adida, Kim Yi Dionne, and Melina R. Platas, "Ebola, Elections, and Immigration: How Politicizing an Epidemic Can Shape Public Attitudes," *Politics, Groups, and Identities* 0, no. 0 (November 15, 2018): 1–27, https://doi.org/10/gg3jtt.
[167] Adida, Dionne, and Platas, 3.
[168] Lydia Kapiriri and Alison Ross, "The Politics of Disease Epidemics: A Comparative Analysis of the SARS, Zika, and Ebola Outbreaks," *Global Social Welfare* 7, no. 1 (March 1, 2020): 33–45, https://doi.org/10/ggpxq9.
[169] Samuel Cohn, "After the Black Death: Labour Legislation and Attitudes towards Labour in Late-Medieval Western Europe," *The Economic History Review* 60, no. 3 (2007): 469, https://doi.org/10/fmxbtv.
[170] Milan Brahmbhatt and Arindam Dutta, "On SARS Type Economic Effects During Infectious Disease Outbreaks" (Washington, D.C.: The World Bank, 2008), 4, https://doi.org/10.1596/1813-9450-4466.
[171] Bradly J. Condon and Tapen Sinha, "The Effectiveness of Pandemic Preparations: Legal Lessons from the 2009 Influenza Epidemic" (Geneva: International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, 2009).